

DOI: 10.7596/taksad.v3i1.303

Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta‘lîka Literatürü

Şükrü Maden¹

Öz

Şerh, hâşiye ve ta‘lîka literatürü Kur’an tefsiri alanında önemli bir yere sahiptir. Ancak bu konudaki değerlendirmelerin bir takım genellemeler ve subjektif yorumlar şeklinde ortaya konulduğu görülmektedir. Akademik çalışmalar açısından bu alanda büyük bir boşluk söz konusudur. Bu sebeple makalede tefsirler üzerine kaleme alınmış şerh, hâşiye ve ta‘lîka türü eserlerden oluşan kapsamlı bir literatüre yer verilmektedir. Bu çalışmada ilgili eserlerin tespiti ve bu edebiyatın tarihiyle ilgili ön bilgilere ulaşmak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hâşiye, Şerh, Ta‘lîka, Beyzâvî, Envâru’t-tenzîl, Zemahşerî, el-Keşşâf.

The Literature of Şarh Hashiya and Talika in Tafsir

Abstract

The literature of *şarh*, *hashiya* and *talika* has an important place in the field of *tafsir* of *Qur’an*. However, it is seen that evaluations in this field are presented as some generalizations and subjective comments. In this field, there are no sufficient academic studies. For this reason, comprehensive literature consisting of *şarh*, *hashiya* and *talika* studies written about *tafsirs* is mentioned in this article. With this study, it is aimed to determine related works and to reach preliminary information about the history of this literature.

Keywords: Tafsir, Hashiya, Şarh, Talika, Baidawi, Anwar at-Tanzil, Zamakhseri, al-Kaşşaf.

¹ Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

مدونات الشروح والحواشي والتعليق في التفسير

الشروح والحواشي والتعليق تحتل مكانة هامة في التفسير القرآني. ومع ذلك لوحظ أن تُقدّم عدد من التقديرات التي تعلق بهذه التأليفات في شكل من التعميمات والتأويلات الذاتية. من حيث الدراسات العلمية هناك فجوة كبيرة في هذا المجال. لذلك في هذه المقالة ذكر مدونات شاملة تحتوي الشروح والحواشي والتعليق المؤلفة على التفاسير. في هذه الدراسة تهدف تثبيت هذه التأليفات وأن يصل معلومات مسبقة في حول تاريخ هذه المدونات.

كلمات البحث:

: تفسير, حاشية, شرح, تعليقة, البيضاوي, أنوار التنزيل, زمخشري, الكشف

Giriş

Müslümanlar'ın Hz. Peygamber ve sahâbe döneminden günümüze kadar kesintisiz devam eden Kur'an'ı anlama çabaları şerh, hâşiye ve ta'lîka edebiyatında da kendini göstermiştir. Tefsirlerdeki anlaşılamayan ifadelerin açıklanması, eksik kalan kısımların tamamlanması ve hataların tashih edilmesi açısından bu eserler tefsir literatürü içinde önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte şârih ve muhaşşîlerin kendi özgün tefsirlerine de eserlerinde yer verdikleri bilinen bir husustur.²

Modern dönemde tefsir hâşiyelerine bir takım tenkitlerin yöneltildiği ve bu eserlerin tefsir literatürü içinde dikkate alınmadığı görülmektedir. Örneğin, tefsir hâşiyelerinin en yoğun biçimde görüldüğü Osmanlı dönemi müfessirleri üzerine kaleme alınan bir makalede hâşiye müellifleri ve eserleri zikredilmez.³ Yine bir başka yoruma göre tefsir ilmi, VI/XII. asırda en yüksek mertebesine ulaşmış ve bundan sonra şerh ve hâşiyeler dönemiyle birlikte tefsirde aşağıya doğru bir iniş başlamıştır.⁴ Aslında bu eleştirel tavır sadece tefsir alanıyla sınırlı değildir. Şerh ve hâşiyelerin yaygın olduğu ilmî faaliyetlerin geneline karşı bir eleştiri söz konusudur.⁵ Bununla birlikte şerh ve hâşiye edebiyatına yönelik bu değerlendirmeler

² Tefsirlere yazılan şerh, hâşiye ve ta'lîka türünde eserlerin muhtevaları hakkında bk. Maden, Şükrü, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2013), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 86-124.

³ Bk. Ateş, Süleyman, "Osmanlı Müfessirleri", *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VIII, s. 143-162.

⁴ İsmail Cerrahoğlu'nun Mehmet Refii Kileci'nin *Risâle-i Nur'da Kur'an Mucizesi* (İz Yayıncılık, İstanbul 1998) isimli eserine yazdığı takriz, s. 20.

⁵ Şerh ve hâşiye telifine yönelik eleştiriler hakkında bk. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 57; Taftazânî (v. 792/1390), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-Akâid*, (nşr. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1999, s. 79, 81, 84, (neşreden giriş yazısı.); Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi-Giriş*, (6. Baskı), Damla Yayınevi, İstanbul ts. s. 34, 35, 36, 126; Yazıcıoğlu, M. Sait, "Osmanlı Dönemi Türk Kelam Bilginleri", *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye

İslam dünyasında ve Batı’da yapılan çalışmaların sekiz asırlık bir dönem hakkında böyle bir hüküm vermeye yeterli olmadığı ve dayandıkları ilmî delillerin belirsizliği gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁶

Şerh ve hâşîye geleneği hakkındaki iddiaların doğrulanabilmesi için bu eserlerin yeterince incelenmiş olması gerekmektedir. Özellikle akademik çalışmalar açısından tefsir hâşiyeleri hakkında büyük bir meçhul alan söz konusudur. Daha başta kapsamlı bir literatür çalışması bulunmamaktadır. Makalede yer verdiğimiz literatürün bu boşluğun doldurulmasına önemli bir katkı sunacağını düşünüyoruz. Bu çalışma bir taraftanda da tefsir hâşiyelerinin tarihi, hangi tefsirlere hâşiyeler yazıldığı ve tefsir hâşiyelerinin kapsamları gibi konularda da değerlendirme yapma imkanı verecektir.

Aşağıda takip ettikleri tefsirlere göre müellifleriyle beraber şerh, hâşîye ve ta’lîka türü eserlere yer verilmiştir.⁷ Bu eserler üzerine yazılmış makale ve tez türü akademik çalışmalar varsa bunlar da ayrıca belirtilmiştir.

1. Mâtürîdî’nin (v. 333/944) Te’vilâtü’l-Kur’ân’ına Yazılan Şerh ve Hâşîye

- Alâüddin Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdilhamîd el-Esmendî es-Semerkindî (v. 539/1144), *Şerhu Te’vilâti’l-Kur’ân*.⁸

Yayınları, Ankara 1999, c. VIII, s. 185; Hacımüftüoğlu, Nasrullah, “Osmanlı’da Belağat İlmî”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VIII, s. 207; Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık: Fikri Bir Geleceğin Değişimi*, (çev. Alparslan Açıkgeç-M. Hayri Kırbaoğlu), Ankara Okulu, Ankara 2002, s. 91-93; Doğan, İshak, *Osmanlı Müfessirleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 15-16; Dartma, Bahattin, “Osmanlı Döneminde Müstakil Dirâyet Tefsirleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 87-88, 94, 95.

⁶ Bk. Harun Anay, “Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?”, *Dergâh*, c. VII, sy. 76, (1996), s. 12-13; Dücan Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: ‘Osmanlı Tefsir Mirası’ -Bir Histografik Eleştiri Denemesi-”, *İslâmîyât*, c. II, sy. 4, (1999), s. 57; İsmail Kara, “Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Hâşîye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, c. XV, sy. 28, (2010/1), s. 34.

⁷ Bu literatür tespit edilirken şu kaynaklardan istifade edilmiştir: Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halîfe (v. 1067/1657), *Keşfü’z-zünûn an esâmi’l-kütübi ve’l-fünûn*, I-II, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut ts., I, 65-66, 188-194, 445, II, 1477-1482; İsmâil Paşa el-Bağdâdî (v. 1338/1920), *İzâhü’l-meknûn fi’z-zeyl alâ Keşfi’z-zünûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, I-II, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut ts., I, 138-142, 304, II, 92, 353; Bursalı, Mehmed Tahir (v. 1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Matbaa-i âmire, İstanbul 1333-1342, I, 334-336, II, 19, 28; Brockelmann, Carl (v. 1375/1956), *Geschichte der Arabischen Litterature (GAL)*, E. J. Brill, Leiden 1943, I, 530-532, *Suppl.*, I, 508-509, 738-741, II, 267-268, 529, 593, 608, 639; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü’l-Müfessirîn*, I-II, Ravza Yayınları, İstanbul 2008, II, 469-471, 531-534, 540, 550, 597, 759; Habeşi, Abdullah Muhammed, *Câmi’u’s-şürûh ve’l-havâşi: Mu’cemü şâmilî’l-esmâi’l-kütübi’l-meşrûha fi’t-türâsi’l-İslâmî ve beyânü şürûhihâ*, I-III, el-Mecma’u’s-Sekaffî, Ebûzabî 1425/2004, I, 147-149, 311-343, 609-613, 616-617, II, 1253, III, 1454-1470, 1740; Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan XXVI. Asrın sonuna Kadar)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 41-42, 183-186, 347-447, 495-496; Abay, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Dîvân: İlmi Araştırmalar*, c. I, sy. 6, (1999), s. 258-298.

- Muhammed Tâhir b. Muhammed Lâlezârî (v. 1204/1790), *el-Yâkûtu'l-hamrâ*.⁹

2. Sa'lebî'nin (v. 427/1035) el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân'ına Yazılan Hâşiye

- Ebü's-Se'âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîriddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (v. 606/1210), *el-İnsâf fî'l-Cem' beyne'l-Keşf li's-Sa'lebî ve'l-Keşşâf*.
- Abdülkâdir b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed el-İrâkî (v. 1288/1872), *Hâşiye alâ Tefsîri's-Sa'lebî*.

3. İbn Sînâ'nın (v. 428/1037) İhlâs ve Felak Sûreleri Tefsirlerine Yazılan Şerh ve Hâşiyeler

- Ebû Abdillah Celâlüddin Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî (v. 908/1502), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-İhlâs*.¹⁰
- Debbağ Müftü Ahmed el-Mar'aşî (v. 1165/1751), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-İhlâs li-İbn Sînâ*.¹¹
- Ebû Sa'îd Mehmed b. Mustafa el-Hâdimî (v. 1176/1762), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-İhlâs li-İbn Sînâ*.¹²
- Ahmet Hamdi Akseki (v. 1370/1951), İbn Sina'nın İhlâs sûresi tefsirini Türkçe olarak şerh (İslam-Türk Filozofu İbn Sina'nın İhlâs Tefsiri) etmiştir.¹³
- Hafiz Sinobî, İhlâs sûresi tefsiri üzerine bir hâşiye yazmıştır.¹⁴
- Mevlânâ Ebu'l-Kâsım Muhammed Abdurrahman da her iki sûrenin (İhlâs ve Felak) tefsirine birer hâşiye yazmış ve bu hâşiyeler bu iki sûrenin tefsiriyle birlikte basılmıştır.¹⁵

4. Begavî'nin (v. 516/1122) Me'âlimü't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiye

⁸ Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I, 57 (neşredeninin mukaddimesi); Bırışık, Abdülhamid, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXVIII, 558; Günay, Hacı Mehmet, “Semerkandî Alâeddin”, *DİA*, TDV, İstanbul 2009, XXXVI, 471.

⁹ Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli tefsirinden Fâtiha'nın 5. âyeti ile ilgilidir. Bırışık, “Şerh”, XXXVIII, 558.

¹⁰ Güney, Ahmet Faruk, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsiri-*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 48.

¹¹ Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 52.

¹² Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 56. Eser hakkında bk. Taşçı, Emine, *Osmanlı Düşüncesinde İbn Sînâ Şarihlerinden Hadîmî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹³ *Selamet Dergisi*'nin 23 Mart 1949 yılı 11-79 sayısından itibaren “Kur'ân'dan İlhamlar/İslam-Türk Filozofu İbn Sina'nın İhlâs Tefsiri” başlığı altında tefrika edilmeye başlanan Ahmet Hamdi Akseki'nin bu çalışması çeşitli aralıklarla 2 Kasım 1949 sayı 36-104'e kadar neşredilmeye devam etmiştir. Ancak İbn Sina'nın İhlâs sûresinin son âyeti ve faziletiyle ilgili açıklamalarıyla ilgili olan kısım yayımlanmamış, eksik kalmıştır. Bu eser hakkında bk. Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 61-62.

¹⁴ Bk. Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 271.

¹⁵ İbn Sînâ (v. 428/1037), *Tefsîru sûreti'l-İhlâs ve'l-Felak (me'a't-tercemeti ve'l-havâşî li-Mevlânâ Ebi'l-Kâsım Muhammed Abdurrahman)*, Delhi 1311.

- Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî (v. 855/1452), *Havâş alâ Tefsîri'l-Begavî*.

5. Zemahşerî'nin (v. 538/1144) el-Keşşâf'ına Yazılan Şerh Hâşiye ve Ta'likler

5.1. Şerh Hâşiye ve Ta'likler

- el-Fazl b. Hasan et-Tabersî (v. 548/1144), *el-Kâfî eş-Şâfi min Kitâbi'l-Keşşâf*.
- Ebü's-Se'âdât Mecdüddin el-Mübârek b. Esîriddin Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el- Cezerî (v. 606/1210), *el-İnsâf fi'l-cem' beyne'l-Keşf li's-Sa'lebî ve'l-Keşşâf*.
- Ebü'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin el-Ukberî (v. 616/1220), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Abdüllatîf el-Hamevî (v. 629/1232), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- İbnü'l-Müneyyir Nâsirüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mansûr b. Ebî Bekr el- İskenderî (v. 683/1284), *el-İntisâf mine'l-Keşşâf*.¹⁶
- Abdülkerîm b. Ali b. Ömer el-Ensârî Alemüddin el-İrâkî (v. 704/1305), *el-İnsâf mine'l-İntisâf fi mesâili'l-hilâf beyne'z-Zemahşerî ve İbni'l-Müneyyir*.
- Kutbüddin Mahmûd b. Mes'ûd el-Fârisî eş-Şîrâzî (v. 710/1311), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: el- İntisâf: Şerhu'l-Keşşâf*.
- Ebü Ali Ömer b. Muhammed b. Halil el-Mağribî es-Sekûnî (v. 717/ 1317), *Kitâbü't-temyîz ale'l-Keşşâf: el-Muktedab mine't-temyîz li-mâ fi'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl fi'l-Kitâbi'l-Azîz: Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Osman el-Ezdî İbnü'l-Bennâ (v. 721/1322), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Şerefüddin Hasan b. Muhammed et-Tîbî (v. 743/1343), *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r- rayb: Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Hasan b. Muhammed b. Abdillâh et-Tîsî (v. 743/1343), *Şerhu'l-Keşşâf*.
- Ömer b. Abdîrrahman el-Kazvînî (v. 745/1344), *el-Keşf ale'l-Keşşâf: el-Keşf an müşkilâti'l- Keşşâf*.
- Fahrüddin Ahmed b. Hasan b. Yûsuf el-Çârperdî (v. 746/1345), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- İmâdüddin Yahya b. Ebi'l-Kâsım b. Amr b. Ali b. Ömer el-Alevî el-Yemenî (v. 750/1349), 1. *Tuhfetü'l-eşrâf fi keşfi gavâmidî'l-Keşşâf*, 2. *Dürerü'l-esdâf fi halli akdi'l-Keşşâf*.
- Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffar el-Îcî (v. 756/1355), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷
- Takıyyüddin Ali b. Abdi'l-Kâfî es-Sübki (v. 756/1356), *Sebebü'l-inkifâf an kırâati'l-Keşşâf*.
- Muhlis b. Abdillâh ed-Dihlevî el-Hindî (v. 764/1363), *Keşfü'l-Keşşâf*.

¹⁶ Eser hakkında bk. Polat, Fethi Ahmet, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

¹⁷ Yılmaz, Nedim, *Adudu'd-dîn el-Îcî ve Tefsirdeki Metodu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1989), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 45.

- Kutbüddin Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (v. 766/1364), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Tuhfetü'l-eşrâf fi Şerhi'l-Keşşâf*.
- İftihârüddin Muhammed b. Nasriddin Muhammed ed-Damgânî (v. 775/1374), *Kâşifetü's-sicâf an vechi'l-Keşşâf*.
- Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (v. 786/1384), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Şemsüddin Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî (v. 786/1385), *Enmûzecü'l-Keşşâf*.
- Ahmed b. Muhammed b. Abdirrahman et-Tunusî (v. 790/1388), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (v. 792/1389), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Bahâüddin Ali b. Gryâsiddin Abdilkerîm b. Abdilhamîd el-Hüseynî el-Alevî en-Neylî en-Necefî (v. 800/1398), 1. *el-İnsâf fi'r-reddi alâ sâhibi'l-Keşşâf*, 2. *el-Cüzâf min kelâmi'l-Keşşâf*.
- Celâlüddin Ahmed b. Muhammed el-Hacendî (v. 802/1399), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- İzzüddin Yûsuf b. Hasan b. Muhammed es-Serâirî et-Tebrîzî (v. 804/1402), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Sirâcüddin Ömer b. Reslân el-Bülkînî (v. 805/1403), *el-Keşşâf ale'l-Keşşâf*.
- Muhibbüddin Ebü'l-Velîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Gâzî el-Halebî (v. 810/1408), *Şerhu'l-Keşşâf*.
- Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî (v. 816/1413), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁸
- Mecdüddin Ebü Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzabâdî eş-Şîrâzî (v. 817/1415), *Kutbetü'l-haşşâf li-halli hutbeti'l-Keşşâf: Buğyetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf: Nuğbetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf*.¹⁹
- Muhammed b. Yûsuf el-Hüseynî ed-Dehlevî (v. 825/1422), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Veliyyüddin Ebü Zer'a Ahmed b. Abdirrahim b. Hüseyin b. el-İrâkî (v. 826/1423), *el-İnsâf ale'l-Keşşâf: Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Molla Fenârî Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Halil b. İsâ er-Rûmî el-Hanefî (v. 834/1431), *Ta'likât alâ evâili'l-Keşşâf*.²⁰
- Yûsuf İbnü'l-Hüseyn el-Halvânî (v. 854/1451), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî (v. 855/1452), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.

¹⁸ Eser hakkında bk. Gümüş, Sadreddin, "Cürcânî ve Hâşiye ale'l-Keşşâf'ı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, (1987-1988), s. 177-190; Türker, Ömer, *Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Te'vil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantiki ve Dilbilimsel Temelleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2006), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 193-137.

¹⁹ Eser hakkında bk. Malkoç, Mehmet Selman, *Nuğbetü'r-Raşşâf min Hutbeti'l-Keşşâf'ın Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁰ Aydın, İbrahim Hakkı, "Molla Fenârî", *DİA*, TDV, İstanbul 2005, XXX, 246.

- Mevlânâzâde Ebü's-Se'âdât Muhammed b. Ahmed b. Ebî Yezîd b. Muhammed İbni Binti'l-Aksarâyî (v. 859/1454), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Sâlih b. Ömer b. Reslân el-Bulkînî (v. 868/1464), *Ta'lik ale'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*.
- Alâüddin Ali b. Muhammed el-Bistâmî Musannifek (v. 875/1470), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman b. Sa'd b. Mes'ûd el-Bergamevî el-Kâfiyeci (v. 879/1474), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Ahmed b. Abdillâh el-Karîmî (v. 879/1474), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Molla Hüsvrev Muhammed b. Ferâmerz b. Ali (v. 885/1480), *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dî'l-Kâdî*.
- Alâüddin Ali et-Tûsî (v. 887/1483), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Seyfüddin Ahmed b. Muhammed el-Herevî Hafidü'd-Teftâzânî (v. 906/1501), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Ta'lîka*.
- Celâlüddin Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî (v. 908/1502), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Karabâğî er-Rûmî (v. 942/1535), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Ta'lîka alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.
- Hayrüddin Hızır b. Mahmûd b. Ömer el-Atûfî (v. 948/1541), *Hâşiye ale'l-Keşşâf min sûreti'n-Nebe' ilâ âhiri'l-Kur'an*.
- Muhammed Gıyâsüddin Mansûr b. Muhammed Sadridin eş-Şîrâzî (v. 949/1542) *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Ümmü Veled (İbn Ümmi Veled) Abdü'l-Evvel b. Hüseyin b. Hasan b. Hâmid er-Rûmî (v. 950/1544), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Mehdî b. Abdillâh eş-Şîrâzî er-Rûmî (v. 956/1550), *Ta'lik ale'l-Keşşâf*.
- Muhammed b. Yahyâ Behrân es-Sa'dî el-Yemenî (v. 957/1550), *et-Tekmilü's-şâf ale'l-Keşşâf*.
- eş-Şerîf Mehdî-i el-Fikârî (el-Efkârî) Şîrâzî er-Rûmî (v. 957/1550), *Ta'lîka ale'l-Keşşâf*.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Hanefî b. Bilâl (v. 958/1551), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Alâüddin Ali b. Muhammed Hinnâvîzâde (Kınalîzâde) (v. 979/1571), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.
- Kemâlüddin Mehmed b. Şâşî el-Hanefî el-Ferkendî et-Taşkendî (v. 980/1572), *Ta'lîka alâ Tefsîri Sâhibi'l-Keşşâf bi-kavlihî Te'âlâ "Hattâ izâ lekiye gulâmen"*.
- Ebussuûd b. Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (v. 982/1574), *Me'âkidü't-tarâf fî evâili Tefsîri sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf: Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf*.

- Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilazîz Habîbi'l-Kâdirî el-Bektûnî el-Hanefî el-Mar'aşî (v. 983/1575), *Muhâkemât beyne'l-mevâdi 'ı'l-hilâf beyne'l-Kâdî ve Sâhibi'l-Keşşâf*.²¹
- Şeyhülislâm Meylî Zekeriyâ b. Bayram er-Rûmî (v. 1001/1593), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Muhammed b. Ahmed b. Îsâ el-Mağribî (v. 1005/1597), *Gâyetü'l-ithâf fî mâ hafâ min kelâmil'l-Kâdî ve'l-Keşşâf*.
- Abdülhalîm Ahîzâde (v. 1013/1605), *Hâşiye ale'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*.
- Sun'ullah b. Ca'fer el-Müftû (v. 1021/1612), *Hâşiye alâ evâilî'l-Keşşâf*.
- İbrâhim b. Hüseyin el-Hemezânî (v. 1026/1617), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Radiyyüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Lutf el-Makdisî (v. 1028/1619), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve'l-Keşşâf ve Ebi's-u'ûd*.
- Bahâüddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed el-Âmilî el-Hârisî (v. 1031/1622), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Kudbüddin b. Abdilhay ez-Zâhidî el-Kebîrî (v. 1050/1641), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.
- Sâlih b. Dâvûd el-Yemenî (v. 1062/1652), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Abdülhakîm b. Şemsiddin es-Siyâlkûtî (v. 1067/1656), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Şihâbüddin Ahmed b. Ömer el-Hafâcî (v. 1069/1659), *el-Keşf ani'l-Keşşâf*.
- Hasan b. Ahmed el-Celâl (v. 1084/1674), *Menhu'l-eltâf bi-tekmileti Hâşiyeti'l-Keşşâf*.
- Yahyâ b. Ömer Ali el-Alâî Minkârî el-Hanefî er-Rûmî (v. 1088/1678), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Ahmed b. Sâlih b. Muhammed Ebi'r-Ricâl (v. 1092/1682), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.
- Hâmid b. Mustafa el-Aksarâyî el-Konevî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî ve Tefsîri'z-Zemahşerî*.
- Sâlih b. Mehdî b. Ali el-Yemenî (v. 1108/1697), *el-Îthâf li-talebeti'l-Keşşâf*.
- Mustafa Muhammed b. Muhammed Rodosluzâde (v. 1113/1701), *Ta'lik ale'l-Keşşâf*.²²
- Saçaklızâde Mehmet Efendi (v. 1145/1732), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.
- Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendî er-Rûmî (v. 1152/1740), *Ta'liku'd-Dârendî alâ âyâtin min Tefsîri'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*.
- Hâmid b. Ali b. İbrâhim ed-Dîmeşkî el-İmâdî (v. 1171/1757), *el-Îthâf fî şerhi hutbeti'l-Keşşâf*.
- Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Halebî (v. 1194/1780), *Ta'likât ale'l-Keşşâf*.

²¹ Eser hakkında bk. Yücel, Hasan, *Tefsir Geleneğinde Ta'lika Kültürü (Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilazîz el-Mer'aşî'nin (983/1575) Naklu's-Sifâr'ı: Ta'lika alâ Mevâdi'l-Hilâf beyne'z-Zemahşerî ve'l-Beyzâvî)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²² Süleymaniye Ktp. Laleli, nr. 3654'te bulunan bu eser üzerinde yapılan bir incelemede eserin içeriğinin tefsirle değil usûl-i fikh ve mantıkla ilgili olduğu ifade edilmiştir. (Çiçek, Mehmet, Murat Sula, "Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde ve Ta'likâtün alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ 'Ve Yekfurüne Bimâ Verâehû ve Hüve'l-Hakk' Adlı Risâlesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVI, sy. 1, (2012), s. 409.)

- Hocazâde Muhammed b. Vecîh el-İzmirî (v. Hicrî 12. asır), *İs'âfî'l-ithâf fî mu'âveneti'l-Kâdî ve'l-Keşşâf*.²³
- Muhammed Alyân el-Merzûkî eş-Şâfiî (v. 1355/1936), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.²⁴
- Abdülbâkî b. Molla Halil Hacı Dervîş, *Kâşifü'l-Keşşâf: Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Alâüddin Ali Behlevânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Bahşî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.
- Cerrahzâde Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.
- Ebû Muhammed Şerefüddin Mevlânâ Nizâmüddin el-Elmâliğî, *Hakâiku'l-Keşşâf*.
- er-Rahâvî, *Hâşiyetü'r-Rahâvî ale'l-Keşşâf*.
- Hoca Çelebi, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- İbrâhim ez-Zâhidî, *Kâşifü'l-gavvâşi: Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Mahmûd b. Ya'kûb et-Devrekî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Muhammed b. Muhammed Rızâ b. İsmâil b. Cemâliddin el-Kummî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Muhammed es-Sâdikî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.
- Yûsuf b. Cemâliddin b. Hasan el-Arabî, *Risâle alâ Keşfi'l-Keşşâf*.
- Yûsuf b. Hüseyin Ali el-Kuraşî el-Hanefî el-Antakî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.

5.2. el-Keşşâf Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler

5.2.1. Teftâzânî'nin Hâşiye ale'l-Keşşâf'ına Yazılan Hâşiyeler

- Haydar b. Muhammed b. İbrâhim el-Hûfî/Havfî el-Herevî (v. 830/1427), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'diddîn*.
- Hızır b. Celâliddin Ahmed Paşa es-Sivrihisarî er-Rûmî (v. 863/1458), *Tekârîr alâ Hâşiyeti Sa'diddîn*.
- Alâüddin Ali b. Muhammed Kuşcu (v. 879/1474), *Ta'lik alâ Hâşiyeti Sa'd: Hâşiye alâ Şerhi'l-Keşşâf li't-Teftâzânî*.²⁵

²³ Eser hakkında bk. Erkekli, Mustafa, *Beydâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İs'âf Adlı Eserlerin Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kiraz, Celil, "Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, sy. 2, (2010), s. 155-185; a.mlf, "Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XX, sy. 1, (2011), s. 29-57.

²⁴ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 1424/2002'nin hâmişinde.

²⁵ Ali Kuşcu'nun bu hâşiyesi üzerine de Abdülkerîm b. Abdilcebbar ed-Dımeşkî, *Mu'allekât Mevlânâ Abdilkerîm alâ Şerhi'l-Keşşâf li-Mevlânâ Ali Kuşcu* ismiyle bir ta'lika kaleme almıştır. Hakkında bk. Çiçek, Mehmet, "Kur'an'ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?: Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Tartışma", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-I*, İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2011, s. 315-328.

- Ahmed b. Yahya b. Sa'diddin et-Teftâzânî (Hafîdü't-Teftâzânî) (v. 887/1482), *Hâşiye alâ evâili Hâşiyeti Ceddihi*.
- Muhammed b. Yûsuf b. Ömer es-Senûsî (v. 895/1489), *Muhtasaru Hâşiyeti't-Teftâzânî*.
- Nizâmüddin Osman b. Abdillâh Mevlânâzâde (v. 901/1495), *Hâşiyetü'l-Hatât alâ Hâşiyeti Sa'diddîn*.

5.2.2. Cürcânî'nin Hâşiye ale'l-Keşşâf'ına Yazılan Hâşiyeler

- Rumeli Kazaskeri Abdülkerîm b. Abdillâh er-Rûmî (v. 874/1470), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.²⁶
- Alâüddin Ali b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî (v. 875/1471), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.
- Alâüddin Ali b. Muhammed et-Tûsî (v. 877/1472), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.
- Seyyid Ahmed b. Seyyid Kırmî (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid ale'l-Keşşâf*.
- Bedrüddin Hasan Çelebi b. Muhammed Şâh b. Muhammed el-Fenârî (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Cürcânî*.
- Hatîbzâde Muhyiddin Muhammed b. İbrâhim er-Rûmî Kastamonî (v. 901/1496), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.
- Kara Kemâl Kemâlüddin İsmâil Karamânî (v. 920/1514), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid ale'l-Keşşâf*.
- Şemsüddin Ahmed b. Süleyman b. Kemâl Paşa (v. 940/1533), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li'l-Cürcânî: Ta'lîka alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li'l-Cürcânî*.
- İsmâüddin İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (v. 945/1538), *Havâş alâ Hâşiyeti'l-Cürcânî*.
- Pîr Muhammed el-Kirmânî (v. 951/1544), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.
- Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde (v. 968/1560), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf: Ta'lîka alâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.

5.2.3. Diğer el-Keşşâf Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta'lîkler

- Cemâlüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Fahrüddin el-Aksarâyî (v. 791/1388), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Kutbi't-Tahtânî: İ'tirâzât alâ Şerhi'l-Keşşâf li-Kutbi't-Tahtânî*.
- Abdülkerîm b. Abdilcebbâr b. İbrâhim et-Tebrîzî (v. 825/1422), *el-Muhâkemât ale'l-Keşşâf beyne's-Şeyhayn Kutbü'r-Râzî ve'l-Aksarâyî*.²⁷

²⁶ İsmâil Paşa, bu eserin Cürcânî'nin değil, Teftâzânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ı üzerine yazılmış bir hâşiye olduğunu söyler. (Bk. *Hediyyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, I-II, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1951-1955, I, 611.)

²⁷ Ayrıca İbn Simavna (v. 823/1420) da *Muhâkemât*'a cevaplar verdiği bir eser kaleme almıştır. (Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.)

- Mansûr b. Hasan b. Ali b. İhtiyâridin el-Kuraşî el-Adevî el-Kâzerûnî (v. 860/1455), *Letâifü'l-eltâf fî tahkîki't-tTefsîr ve nakdi'l-Keşşâf*.
- Şemsüddin Ahmed b. Mûsâ el-Hayâlî er-Rûmî (v. 875/1470), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Müsveddetü Hayâlî ale'l-Keşşâf*.
- Cemâlüddin Abdullah b. Yûsuf b. Hişam (v. 762/1360), *Muhtasaru'l-intisâf ve'l-insâf min Tefsîri'l-Keşşâf*.²⁸
- Abdülkerîm b. Abdilcebâr ed-Dimeşkî, *Mu'allekât Mevlânâ Abdilkerîm alâ Şerhi'l-Keşşâf li-Mevlânâ Ali Kuşcu*.²⁹
- Ali b. Ömer el-Erzincanî, *Tevzîhu müşkilâtî'l-Keşşâf*.

6. Râzî'nin (v. 606/1209) Mefâtihu'l-Gayb'ına Yazılan Hâşiye ve Ta'lîka

- Muhammed b. Kâdî Ayasluğ (v. 854/1451), *Hâşiye alâ Tefsîri'r-Râzî*.³⁰
- Molla İvaz b. Abdillâh el-Alâiyevî (v. 994/1585), *Ta'likât alâ Tefsîri sûreti'l-En'âm min Mefâtîhi'l-gayb*.

7. Necmeddin Dâye'nin (v. 654/1256) Aynu'l-Hayât (Bahru'l-Hakâik)'ına Yazılan Şerh

- Abdullah b. Mahmud b. Şahfûr Necmiddin Dâye (v. 654/1257), *Şerhu Ayni'l-hayât*.³¹

8. Kurtubî'nin (v. 671/1272) el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân'ına Yazılan Ta'lîk

- Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdirrahman b. Ahmed el-Hudayr, *et-Ta'lik alâ Tefsîri'l-Kurtubî*.³²

9. Sadreddin Konevî'nin (v. 673/1274) İ'câzü'l-Beyân fî Keşfi Ba'dı Esrâri Ümmi'l-Kur'ân'ına Yazılan Hâşiye

- Atpazarî Osman Fazlı (v. 1102/1691), *Mir'âtü esrâri'l-irfân alâ İ'câzi'l-beyân*.³³

10. Beyzâvî'nin (v. 685/1286) Envâru't-Tenzîl'ine Yazılan Şerh Hâşiye ve Ta'lîkler

²⁸ Bu eser İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntisâf mine'l-Keşşâf* ve Alemüddin Abdülkerîm b. Ali el-İrâkî'nin *el-İnsâf* adlı iki eser üzerine telhistir. Kâtib Çelebi eserin mukaddimesinden bazı önemli bilgiler zikretmektedir. (Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1477.)

²⁹ Murad Molla Ktp., Murad Molla, nr. 269. Hakkında bk. Çiçek, "Kur'an'ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?: Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Tartışma", s. 315-328.

³⁰ *Mefâtihu'l-gayb*'ın III. cildi üzerinedir. (Mecdî Mehmed Efendi (v. 999/1591), *Hadâiku's-Şekâik (eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri)*, I-V, (nşr. Abdülkadir Özcan), Çağrı, İstanbul 1989, I, 117.)

³¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, II, 1253. Habeşî aynı yerde bu tefsir üzerine Alâüddeve Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Beyâbankî es-Simnânî (v. 737/1336) tarafından yazılmış *Şerhu Ayni'l-hayât* isminde bir şerhten daha bahseder. Bu eser aslında bir şerh değil tefsirin bir tekmilesi/zevidir. (Bk. Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu, nr. 54.) Tefsir ve Simnânî'nin tekmilesi hakkında bk. Okuyan, Mehmet, *Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1994), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 78-80; Algar, Hamid, "Bahru'l-Hakâik ve'l-Meânî", *DİA*, TDV, İstanbul 1991, IV, s. 515-516.

³² Bu ta'lîk el-Hudayr'ın *Tefsîru'l-Kurtubî* derslerinde tutulan ses kayıtlarının metin haline getirilmesiyle oluşmuştur. <http://shamela.ws/browse.php/book-26047#page-1> [18.09.2013]

³³ Demir, Ziya, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatihâ Tefsirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1971), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 59.

10.1. Şerh Hâşiye ve Ta'likler

- Ebû Bekir b. Ahmed b. es-Sâiğ el-Hanbelî (v. 714/1315), *el-Hüsâmü'l-mâzî fi izâhi garîbi'l-Kâdi*.
- Sedîdüddin el-Kâzerûnî (v. 745/1345), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Cemâlüddin Abdürrahim b. Hasan b. Ali el-İsnevî (v. 772/1371), *Şerhu Envâri't-tenzîl*.
- Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (v. 786/1384), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Şemsüddin Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî (v. 786/1385) *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali Cürcânî (v. 816/1413), *Ta'lik: Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- İzzeddin İbn Cemâ'a Muhammed b. Abdilazîz b. Muhammed b. İbrâhim el-Kenânî eş-Şâfi'î (v. 819/1416), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ebû Na'im Ahmed b. Abdillâh b. Bedriddin b. Müferrec el-Âmirî (v. 822/1420), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ali b. Ahmed b. Ali el-Mehâmî el-Hindî (v. 835/1432), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Kara Ya'kûb Şerefüddin b. İdris b. Abdillâh en-Niğdevî el-Karamanî (v. 844/1440), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Sadrullâh b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-İsferâyinî (v. 849/1446), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- İbnü't-Temcîd Muslihüddin Mustafa b. İbrâhim el-Hanefî er-Rûmî (v. 855/1451), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Fethullâh b. Muhammed Emin b. Sa'diddin eş-Şirvânî er-Rûmî el-Hanefî (v. 857/1453), *Ta'likât alâ ba'dı'l-âyât mine'l-Kâdi*.
- İmâdüddin Mansûr b. el-Hasan b. Ali b. Sadriddin el-Kureşî el-Kâzerûnî (v. 860/1456), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Hamza el-Karamanî Nûruddin b. Mahmûd er-Rûmî (v. 871/1466), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl fi'z-zehrâveyn: Takşîru't-tefsîr: Tefsîru't-tefsîr*.
- Ebü'l-Meyâmin Mustafa b. Hamza et-Tarsusî (v. 871/1466), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Müsterâdu'l-envâr ve müstefadu'l-esrâr: Hâşiye ale'z-zehrâveyn*.
- Hacı Baba İbnü'ş-Şeyh İbrâhim et-Tosyavî (v. 871/1466), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Kemâlüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahman el-Mısırî İmâmü'l-Kâmilîyye (v. 874/1469), 1. *Şerh alâ Envâri't-tenzîl* (Mutavvel); 2. *Şerh alâ Envâri't-tenzîl* (Muhtasar).
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman b. Sa'd b. Mes'ûd el-Bergamevî el-Kâfiyeci (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Seyyid Ahmed b. Seyyid Kırımî (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdi: Misbâhu't-ta'dîl fi keşfi Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.

- Kâsım b. Kutluboğa (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.
- Adududdin Abdurrahman b. Yûsuf es-Sayrâmî (v. 880/1476), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Seyfüddin Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kutluboğa et-Türkî (v. 881/1477), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Molla Hüsrev Muhammed b. Ferâmerz b. Ali (v. 885/1480), 1. *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdî*, 2. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Hâşiye alâ evâilü Tefsîri'l-Kâdî: Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.³⁴
- Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekir el-Leysî es-Semerkindî (v. 888/1483), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Sûretü'l-Fâtiha*.
- İbn Kâvân Bedrüddin Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Geylânî (v. 889/1485), *Hâşiye alâ hutbeti Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Kâdî Bedrüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman eş-Şâfi'î el-Bulkînî (v. 890/1485), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Bedreddin Hasan Çelebi b. Muhammed Şâh b. Muhammed el-Fenârî (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Sinan Paşa (Hoca Paşa) Sinânüddin Yûsuf b. Hızır b. Celâliddin (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- el-Hatîbü'l-Vezîr Muhammed b. İbrâhim b. Osman b. Sa'îd el-Harrâşî (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Rûşenî Dede Ömer Ziyâeddin el-Aydinî el-Hanefî (v. 892/1487), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Müsterâdü'l-envâr ve müstefâdü'l-esrâr*.
- Molla Gürânî Şemsüddin Ahmed b. İsmâil (v. 893/1488), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî*.
- Nûruddin Abdurrahman b. Muhammed (v. 897/1492), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-En'âm mine'l-Beyzâvî*.
- Muhammed Sâdık el-Hulvânî es-Semerkindî (v. hicrî X. asır), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed el-Hanefî et-Tebrîzî (v. 900/1494), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Bayezid Halife b. Abdillâh el-Edirnevî er-Rûmî (v. 900/1494), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhyiddin Muhammed b. İbrâhim b. Hasan en-Niksarî (v. 901/1495), *Havâşî alâ Envâri't-tenzîl: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Nizâmüddin Osman b. Abdillâh el-Hattâbî Mevlânâzâde (v. 901/1495), *Hâşiyetü Mevlânâzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Hatîbzâde Muhyiddin Mehmed b. Tâceddin (v. 901/1495), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şîrâzî (v. 902/1497), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.

³⁴ Bu hâşiyeye Muhammed b. Abdü'l-Melik el-Bağdâdî (v.1016/1608) Bakara sûresinin sonuna kadar Zeyl yazmıştır. (Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190.)

- Kemâlüddin Muhammed b. Muhammed b. Ebî Şerîf el-Kudsî (v. 903/1498), *Hâşiye: Ta'lik: et-Tâc ve'l-iklîl: Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- el-Ehaveyn Muhyiddin Muhammed b. Kâsım (v. 904/1499), *Hâşiyetü'l-Ehaveyn alâ ba'dı mevâdu' min Envâri't-tenzîl.*
- Muhyiddin Muhammed b. el-Kâsım (v. 904/1499), *Ta'lik.*
- Ahîzade (Ahî Çelebi) Yûsuf b. Cüneyd et-Tokadî. (v. 905/1500), *Hâşiye ale'z-zehrâveyn mine'l-Kâdî: Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Müşâhedetü Envâri't-tenzîl fî mucâhedeti esrâri't-te'vîl.*
- Ebû Abdillâh Celâlüddin Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Sıddîkî (v. 908/1502), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî el-Mısırî (v. 911/1505), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî: Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr.*
- Hacı Hasanzâde Şemsüddin Muhammed b. Muslihiddin Mustafa (v. 911/1505), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-En'âm mine'l-Kâdî: er-Risâletü's-sultâniyye fî havâşî Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî li-sûreti'l-En'âm: Ta'lik.*
- Abdülgafûr b. Salâh el-Lârî (v. 912/1507), *Hâşiyetü Abdülgafûr ale'l-Beyzâvî.*
- Ahmed es-Sinobî (v. 914/1508), *Mazharu Envâri't-tenzîl fî keşfi Envâri't-te'vîl.*
- Kâdî-i Bağdâd Kıvâmüddin Yûsuf b. Hasan el-Hanefî eş-Şîrâzî er-Rûmî (v. 918/1512), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Birgivîzâde Muslihiddin Mustafa (v. 919/1513), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî fî Tefsîri sûreti'l-Kadr.*
- Kara Kemâl Kemâlüddin İsmâil Karamânî (v. 920/1514), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Şerhu Envâri't-tenzîl*
- Şeyh Baba Ni'metullah b. Mahmûd en-Nahcivânî (v. 920/1514), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl li'l-Beyzâvî.*
- Muhyiddin b. Yavsî b. Mustafa el-İmâdî el-Hanefî es-Sûfî el-İskilibî er-Rûmî (v. 920/1514), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî.*
- Sinânüddin Yûsuf (Acem Sinan) b. İlyas et-Tebrizî el-Gencevî (v. 922/1516), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Ta'lik.*
- Nûruddin Ahmed b. Muhammed b. Hızır el-Kâzerûnî (v. 923/1518), *Hâşiyetü'l-Kâzerûnî ale'l-Beyzâvî.*
- Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensârî el-Mısırî (v. 926/1520), *Fethu'l-celîl bi-beyâni hafiyyi Envâri't-tenzîl: Ta'lika.*
- İdris b. Hüsâmüddin Ali el-Bitlisî (v. 927/1520), *Hâşiye alâ ba'dı Tefsîri'l-Kâdî.*
- Muhyiddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Berde'î et-Tebrîzî (v. 928/1521), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*

- Şeyhülislâm Zenbillî Ali Efendi (v. 932/1525), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Cemâl Halife İshak b. Muhammed el-Hanefî es-Sûfî el-Karamanî (v. 933/1527), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed b. el-Hâc Hasan er-Rûmî (v. 933/1527), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- İbn Hilâl Muhammed b. Ali b. Şemsiddin el-Halebî (v. 933/1527), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muslihuddin Mustafa b. Halil Taşköprizâde el-Hanefî er-Rûmî (v. 935/1528), *Hâşiye alâ Tefsîri ba'dî'l-Kâdî*.
- Şemsüddin Ahmed b. Süleyman b. Kemâl Paşa et-Tokâdî (v. 940/1533), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Karabağî er-Rûmî (v. 942/1535), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî alâ cüz'i'n-Nebe'*.
- İsmâil b. Abdillâh eş-Şirvânî (v. 942/1535), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- İsmâüddin İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (v. 945/1538), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Sa'dullah Sa'dî Çelebi b. İsa b. Emirhan ed-Dadayî el-Kastamonî (v. 945/1539), *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Ebü'l-Fadl el-Kureşî es-Siddîkî Kâzerûnî (v. 945/1539), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Alâüddin Ali b. Muhyiddin Muhammed Âlâî Şerîf b. Muhibbî eş-Şîrâzî (v. 945/1539), *Misbâhu't-ta'dîli fî keşfi Envâri't-tenzîl: Ta'lîk*.
- Hayreddin Hızır b. Mahmûd b. Ömer el-Atûfî el-Merzifonî (v. 948/1541), 1. *Hâşiye alâ Tefsîri Beyzâvî: Mir'âtü't-te'vîl*; 2. *Hâşiye alâ Tefsîri kavlihî Te'âlâ fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr*.³⁵
- Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Muslihiddin Mustafa b. Şemsiddin el-Hanefî el-Kocevî er-Rûmî (v. 950/1543), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Köprücükzâde Sinânüddin Yûsuf (v. 952/1545), 1. *Hâşiye alâ tefsîri'l-Mülk mine'l-Kâdî*; 2. *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Şâh Tâhir b. Radiyyiddin el-İsmailî el-Hüseynî el-Kâşî (v. 952/1545), *Hâşiye alâ Tefsîri Beyzâvî*.
- Ebü'l-Hayr İsa b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Muhammed el-Îcî es-Seyyid es-Safevî (v. 953/1546), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-Fâtiha min Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahman b. Hüseyin Hattâb (v. 954/1548), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Bedrüddin Mahmûd b. Abdillâh er-Rûşenî el-Aydînî (v. 956/1550), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- eş-Şerîf Mehdî-i Şîrâzî er-Rûmî el-Fikârî (el-Efkârî) (v. 957/1550), *Ta'lîka ale'l-Beyzâvî*.

³⁵ Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, nr. 100, vr. 1b-7a.

- Nasrullah b. Muhammed el-Acemî el-Halhâlî (v. 962/1555), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Kara Çelebi Muhyiddin Muhammed b. Hüsâmiddin et-Tirevî el-Hanefî (v. 965/1557), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Risâletün ta'lîka alâ tefsîri kavlihî Te'âlâ min Envâri't-tenzîl "yevme ye'tî ba'du âyâtî Rabbik"*.
- Arabzâde Muhammed b. Muhammed (v. 965/1557), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Ahmed b. Abdilevvel el-Kazvînî (v. 966/1558), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muslihuddin Mustafa b. Şa'bân Sürûrî el-Hanefî el-Gelibolî er-Rûmî (v. 969/1561), 1. *el-Hâşiyetü'l-kübrâ alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 2. *el-Hâşiyetü's-suğrâ alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Arabzâde Muhyiddin b. el-Vâiz Muhammed b. Ömer el-Antâkî er-Rûmî (v. 969/1561), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Fadl b. Rüşenîzâde (v. 969/1561), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Pîr Mehmed b. Îsâ (v. 970/1563), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Mahmûd b. el-Hüseyn el-Efdalî el-Hâziki es-Sâdıkî el-Geylânî (v. 970/1563), *Hidâyetü'r-râvî ile'l-fârûki'l-müddâvî li'l-acz an Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Vâiz Çelebi Ahmed b. Mahmûd el-Karamanî el-Lârendî (v. 971/1563), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Garsüddin el-Halebî (v. 971/1563), *Şerhu Tefsîru'l-Beyzâvî: Ta'lik*.
- Sıyâmî b. Velî el-Hayrabolî (v. 971/1563), *Hâşiyetü's-Sıyâmî 'âlâ Envâri't-tenzîl: Ta'likât ale'l-Beyzâvî*.
- Mehmed b. Mustafa (v. 971/1563), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. İbrâhim İbn el-Hanbel el-Halebî (v. 971/1563), *Ta'lik 'âlâ Envâri't-tenzîl*.
- Garsüddin Halîl b. Ahmed b. Halîl b. Nakîb (v. 971/1563), *Ta'lika alâ Envâri't-tenzîl*.
- Mahmûd Paşa İmâmzâde Mehmed İstanbulî (v. 973/1565), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.
- Mehmed b. Mahmûd el-Amâsî (v. 973/1565), *Hâşiye ale'l-Kâdî*.
- Kara Dede Kemâlüddin İbrâhim b. Zeyniddin Yahyâ b. Bahşî b. İbrâhim el-Amasyevî (v. 975/1567), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî*.
- Abdülkerîmzâde Muhammed b. Abdilvehhâb (v. 975/1567), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Dede Cengî Efendi (v. 975/1567), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Nasrullah b. Abdillâh el-Manasturî er-Rûmî (v. 976/1568), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.
- Abdülazîz b. Ali b. Abdilazîz (v. 976/1568), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.

- Muslihuddin Mustafa b. Pîr Ali Bostanzâde er-Tirevî el-Aydîni (v. 977/1569), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî li-sûreti'l-En'âm: Ta'lîka*.³⁶
- Muslihuddin Muhammed el-Lârî (v. 977/1569), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lîk*.
- Ahmed b. Abdillâh el-Fevrî (v. 978/1570), *Hâşiye alâ ba'dı Mevâdi'l-Kâdi: Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Alâüddin Ali b. Muhammed Hinnâvîzâde (Kınalızade) (v. 979/1571), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdi*.
- Kemâlüddin Mehmed b. Şâşî el-Ferkendî et-Taşkendî el-Hanefî (v. 980/572), *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm min Envâri't-tenzîl: Ta'lîk*.
- Sinan Efendi (v. 980/1572), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Sûretü'l-En'âm ve'l-Mülk*.
- Abdülkâdir b. Ahmed el-Fakîhî (v. 982/1574), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: el-Meslekü'l-ebzah fî tevzîhi kelâmi'l-Beyzâvî fî mâ nüsiha*.
- Ebussuûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (v. 982/1574), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Hâşiye alâ Tefsîri Fâtihati'l-Kitâb*.
- Zeynüddin Abdülkâhir el-Fakîhî el-Mekkî (v. 982/1574), *Hâşiye ale'l-Beyzâvî*.
- Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilâzîz Habîbi'l-Kâdirî el-Bektûnî el-Hanefî el-Mar'aşî (v. 983/1575), *Muhâkemât beyne'l-mevâdi'l-hilâf beyne'l-Kâdi ve Sahibi'l-Keşşâf*.³⁷
- İbrâhim b. Sa'd b. İbrâhim el-Kürdî el-Halebî (v. 984/1576), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhaşşî Sinanüddin Yûsuf b. Hüsamiddin b. İlyas el-Amasî er-Rûmî (v. 986/1578), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdi (mine'l-En'âm ile'l-Kehf)*.
- Nişancızâde Ahmed Çelebi b. Müverrih Mehmed Paşa b. Ramazan (v. 986/1578), 1. *Takrîrât alâ evveli sûreti'l-En'âm min Tefsîri'l-Kâdi*, 2. *İ'râbü'l-Kur'an li-sûreti'l-A'raf min Tefsîri'l-Kâdi*.
- Şemsüddin eş-Şettârî (v. 986/1578), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Abdillâtîf Buhârîzâde (v. 986/1578), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Pervîz b. Abdillâh er-Rûmî (v. 987/1579), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed Emin b. Emir Padişah el-Hüseynî el-Buhârî ed-Dımaşkî (v. 987/1579), *Hâşiyetü'l-Beyzâvî*. Kâdîzâde Şemsüddin Ahmed b. Bedriddin Mahmûd Efendi el-İstanbulî (v. 988/1580), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Mehmed b. Sarı Gürüz (v. 990/1582), *Ta'likât alâ kavlihî Te'âlâ "ve kâlû lev-lâ ünzile aleyhi melek" min Tefsîri'l-Kâdi*.

³⁶ Eser hakkında bk. Dumlu, Ömer, "Tireli Bostan Çelebi ve Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî", *Türk Kültüründe Tire II*, Tire 2008, s. 183-190.

³⁷ Eser hakkında bk. Yücel, Hasan, *Tefsir Geleneğinde Ta'lîka Kültürü (Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilâzîz el-Mer'aşî'nin (983/1575) Naklu's-Sifâr'ı: Ta'lîka alâ Mevâdi'l-Hilâf beyne'z-Zemahşerî ve'l-Beydâvî)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Esed Mu‘îdüddin eş-Şîrâzî Molla Esed eş-Şâfi‘î (v. 993/1585), *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*.
- Habîbullah b. Muhammed eş-Şîrâzî (v. 994/1585), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Molla İvaz b. Abdillâh el-Manavgâdî el-Hanefî (v. 994/1585), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Abdülganî b. Emirşah b. Mahmûd el-Boluvî el-Geredevî (v. 995/1586), *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî: Ta‘likât alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*.
- Sadrüddin b. Rûhillah b. Sadriddin eş-Şîrvânî (v. 997/1588), *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*.
- Vecîhüddin Abdurrahman el-Alevî el-Hindî (v. 998/1589), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Mustafa b. Muhammed el-Hanefî el-Kastamonî (v. 998/1589), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Abdissamed el-Buhârî es-Samsunî (v. 998/1589), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- eş-Şeyh Ahmed et-Taşkendî (v. 999/1590), *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî min sûreti’l-En‘âm ilâ âhiri’l-Kur‘ân*.³⁸
- Keşf Kudretzâde (v. hicrî XI. asır), *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*.
- Ebû Bekir el-Kârî Küçük Hamdzâde (v. hicrî XI. asır), *Ta‘lik alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*.
- Muhyiddin Muhammed b. Mustafa Vânîzâde (v. 1000/1591), *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*.
- Şeyhülislam Meylî b. Bayram el-Ankaravî (v. 1001/1591), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl: Ta‘lika alâ Tefsîri sûreti’l-A‘râf min Envâri’t-tenzîl*.
- Yûsuf b. Mahmûd b. Kemâliddin el-Gürânî (v. 1000/1591), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Hüseyin b. Refî‘üddin Muhammed el-Mar‘aşî (v. 1001/1592), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Ebü’z-Zühhd Muhammed b. Muhammed (v. 1004/1596), *Şihâbü’l-Mâzî bi Envâri’t-tenzîl: Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Ahmed b. Îsâ el-Mağribî el-Mâlikî (v. 1005/1597), *Gâyetü’l-ithâf bi mâ hafâ min kelâmi’l-Kâdî ve’l-Keşşâf*.
- Şeyhülislam Hoca Sa‘düddin Muhammed b. Hasan Can (v. 1008/1599), *Hâşiye ale’l-Beyzâvî*.
- Ahmed b. Rûhillah el-Ensârî el-Hanefî el-Câbirî er-Rûmî (v. 1008/1600) *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî: Ta‘lik*.
- Molla Ahmed Şemsüddin Karabâğî (v. 1009/1600), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Abdülhalîm Ahîzâde (v. 1013/1605), *Hâşiye ale’l-Keşşâf ve’l-Beyzâvî*.
- Molla Ali Sultan el-Kârî el-Herevî (v. 1014/1606), *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*.
- Hüseyin el-Halhâlî el-Hüseynî (v. 1014/1606), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl: Ta‘lik*.
- Sıbgatullah b. Rûhillah el-Berveçî (v. 1015/1607), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl: İrâetü’d-Dekâik*.

³⁸ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti, İstanbul 1927, s. 137.

- Abdülbâkî b. Dursun er-Rûmî Bikâî (v. 1015/1607), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhibbüddin Takiyyüddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebî Bekir b. Dâvûd b. Abdirrahman el-Ulvânî el-Hamevî (v. 1016/1608), *Havâş alâ Envâri't-tenzîl*.
- Alâüddin Muhammed b. Ali el-Haskefî (v. 1018/1677), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Sûretü'l-İsrâ*.
- Celâl Nasîr Cenâbî (v. 1019/1610), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- el-Kâdî Nûrullah el-Mar'aşî et-Tüsterî (v. 1019/1610), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Cemâliddin b. Ramazan eş-Şirvânî (v. 1020/1612), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Bedrüddin el-Hasan es-Saffürî el-Bürînî (v. 1024/1616), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Şeyh b. İlyâs el-Medenî Molla Şeyhî el-Kürdî (v. 1025/1617), *Hâşiye alâ Şerhi Envâri't-tenzîl*.
- Ahmed b. Ali en-Nevbî (v. 1027/1618), *Keşfü'l-ahvâli'l-mübtezile fî sebki kelâmi'l-Beyzâvî li-mezhebi'l-Mu'tezile*.
- Radyüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ebillutf el-Makdisî (v. 1028/1619), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve'l-Keşşâf ve Ebi's-su'ûd*.
- Kemâlüddin Mehmed b. Ahmed Taşköprizâde (v. 1030/1620), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed b. Mûsâ b. Alâiddin (v. 1031/1621), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Bahâüddin Muhammed Hüseyin b. Abdissamed Âmilî el-Cübbe'î (v. 1031/1621), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed b. Abdilhak (v. 1033/1623), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Risâle fî es'iletin alâ mevâdu' min Envâri't-tenzîl bu'isehâ ilâ Şeyh Hasan el-Bürînî*.
- Ömer b. Muhammed el-Üskübî el-Kostantinî (v. 1033/1623), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Çıkrıkçızâde Altıparmak Mehmed b. Mehmed el-Üskübî (v. 1033/1623), 1. *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*; 2. *Ta'likâ alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Yûsuf el-Hamîdî Yahyâ er-Rûmî (v. 1033/1623), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ganîzâde Nâdirî (v. 1034/1625), 1. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*; 2. *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Mehmed Emîn İbn Sadreddin eş-Şirvânî (v. 1035/1626), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Ta'lik*.
- Yûsuf b. Muhammed Han el-Karabâğî (v. 1035/1626), *Hâşiye alâ Tefsîri evâili sûreti'l-Feth*.
- Muhammed b. Abdilganî (v. 1036/1627), *Ta'lik*.
- Molla Abdüsselâm el-Lâhûrî (v. 1037/1628), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ebü'l-Vicâhe İsâ b. Mürşid (v. 1037/1628), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.

- Aziz Mahmud Hüdâyî el-Üsküdârî (v. 1038/1628), *Risâle fî Halli Kelâmi'l-Beyzâvî fî Evâili sûreti Tâha*.³⁹
- Abdüsselâm b. Ebî Sa'îd b. Muhibbillah Ahmed b. Abdirrahîm el-A'zamî el-Hüseynî el-Kirmânî (v. 1039/1629), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Hidâyetullah b. Muhammed el-Alâî (v. 1039/1630), *Ta'lîka alâ Envâri't-tenzîl*.
- Mustafa b. Pîr Muhammed Azmizâde Hâletî (v. 1040/1630), *Hâşiye ale'l-Kâdî*.
- Menhullah/Fethullah b. Mahmûd b. Muhammed el-Beylûnî (v. 1042/1633), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Nûruddin Ali b. İbrâhim el-Halebî (v. 1044/1635), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed b. Mûsa el-Bosnevî (v. 1046/1636), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.
- Ali b. İbrâhim el-Gürânî (v. 1049/1639), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ahmed b. Tevfîk el-Geylânî (v. 1051/1642), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Mehmed b. Mustafa en-Niksârî (v. 1052/1643), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Ta'lik*.
- Abd Ali b. Nâsır b. Rahmetillah el-Huveyzî (v. 1053/1644), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Abdülhalîm b. Abdillâh er-Rûmî el-Germiyânî (v. 1055/1646), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed b. Muhammed b. Ali Şeyhzâde el-Vardârî (v. 1055/1645), *Ta'lîka alâ evâili sûreti Hûd min Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Abdullah b. İbrâhim el-Gürânî (v. 1059/1650), *Havâş alâ Tefsîri'l-Beyzâvî alâ sûreti'l-Feth*.
- Muhammed Hâşim el-Hasenî b. Emîn Kâsım Geylânî (v. 1061/1651), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Abdullah el-Geredî (v. 1064/1654), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Nûruddin Nûrullah Muhammed Refî' b. Abdirrahim eş-Şirvânî (v. 1065/1655), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.
- İbnü's-Sâiğ Muhammed b. İbrâhim el-Mısrî (v. 1066/1656), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Abdülhakîm b. Şemsiddin el-Hindî es-Siyâlkûtî (v. 1067/1656), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Hacı Halife Katib Çelebi (v. 1067/1657), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.⁴⁰
- Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (v. 1069/1659), *Hâşiyetü's-Şihâb alâ Tefsîr'l-Beyzâvî: İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Ebü'l-Vefâ Muhammed b. Ömer b. Abdilvehhâb (v. 1071/1661), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Hüseyin b. Şihâb b. Hüseyin b. Candar el-Bikâî el-Âmilî (v. 1076/1666), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.

³⁹ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3743.

⁴⁰ Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, İstanbul 1306, s. 136-137.

- Şeyhîzâde Abdurrahman b. Süleyman (v. 1078/1668), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed b. Şerîf b. Yûsuf b. Mahmûd b. Kemâliddin el-Gürânî (v. 1078/1668), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Burhânüddin Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Âsâ el-Meymûnî el-Mısrî (v. 1079/1669), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Kırımlı Muhammed b. Kadreşî (v. 1079/1669), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Manisalı Kuddûsî Abdurrahman (v. 1080/1669), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Şerhu manzûme-i Tefsîri'l-Kâdî: Ta'lik*.
- Abdülkâdir b. Mustafa es-Saffûrî ed-Dımeşkî (v. 1081/1670), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Hamza Efendi (v. 1081/1670), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Mahmûd b. Abdillâh el-Mevsîlî el-Hanefî (v. 1082/1672), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Sâlih b. İshâk eş-Şirvânî el-Karabâğî (v. 1083/1673), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Kemâliddin b. Muhammed b. Hamza el-Hüseynî el-Hanefî (v. 1085/1675), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Hızır b. Mehmed Amasyevî (v. 1086/1676), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ebü't-Tayyib Muhammed b. Muhammed Kadızâde el-Medenî (v. 1087/1677), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Minkârîzâde Yahyâ Efendi (v. 1088/1677), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lika alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Sandıklı Kâdî Abdülhalîm b. Pîr Kadem b. Şeyh Nasûh b. Mûsâ (v. 1088/1677), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Zeynüddin Abdurrahman b. Yûsuf b. Ali (v. 1089/1678), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- İbnü'l-İmâd Ebü'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed Hanbelî (v. 1089/1678), *Nüzhetü zâti'l-İmâd alâ Tefsîri'l-Allâme el-Beyzâvî li-sûreti Yâsîn*.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed Şefî'i'l-Hüseynî (v. 1091/1681), *Cevâhirü'l-esrâr ve zehâirü'l-envâr: Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Abdü'l-Cevâd b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed el-Mahallî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- el-Mirza Muhammed b. Hasan İsfehân (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Lâhûrî el-Bünyânî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Hâmid b. Mustafa el-Aksarâyî el-Konevî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî ve Tefsîri'z-Zemahşerî*.
- Damad Vâni Mustafa b. Abdillâh el-Kürdî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.

- Feyzullah Efendi Abdurrahman b. Muhammed Mahallî (v. 1099/1688), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Habîb el-Aksarayî (v. hicrî XII asır), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Îsâ b. Osman es-Sindî (v. hicrî XII asır) *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Cârullah el-Hüseynî Âbâdî (v. hicrî XII asır), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed Hâzin b. Abdilkerîm (v. 1100/1689), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Mustafa b. Hasan el-Antâkî (v. 1100/1689), *Hâşiye alâ cüz'i'n-Nebe' li'l-Beyzâvî: Ta'lika alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Remzi Efendi (v. 1100/1689), *Ta'lik: Lem'atü'l-envâr*.
- Abdullah b. Hasan el-Afîf el-Kâzerûnî (v. 1102/1691), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Simkeş Feyzî Hasan b. Abdillâh el-İstanbulî (v. 1102/1691), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Abdîrrasûl b. Abdî's-Seyyid b. Abdîrrasûl el-Berzincânî (v. 1103/1692), 1. *es-Safâvî alâ subhi Fâtihati'l-Beyzâvî*; 2. *Enhâru's-selsebîl fî Şerhi Envâri't-tenzîl*.
- Hacı Evhad Şeyhî Hüseyin b. Abbas el-İstanbulî (v. 1105/1694), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Abdullah b. Haydar el-Kürdî es-Safevî el-Hüseyyin Âbâdî (v. 1107/1696), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Tefsîrî Debbağ Mehmed b. Hamza el-Ayıntabî (v. 1111/1699), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Münecimbaşı Derviş Ahmed Dede b. Lütfillah es-Selanikî (v. 1113/1701), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî Debbağzâde (v. 1114/1702), *Hâşiye alâ Tefsîri cüz'i'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed Akkirmânî (v. 1114/1702), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ali b. Muhammed el-Halhâlî (v. 1115/1703), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Şeyhülislam Feyzullah b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Erzurumî (v. 1115/1703), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Ahmed et-Tarsusî (v. 1117/1705), 1. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*; 2. *Ta'lika alâ kavlihî Te'âlâ "Yâ Dâvûdu"*.⁴¹
- el-Aka Hâdî b. Muhammed b. Sâlih b. Ahmed el-Mâzenderânî (v. 1120/1708), *Hâşiye alâ Tefsîri Envâri't-tenzîl*.
- Ahmed b. Hayriddin es-Sobicevî el-Aydınî (v. 1120/1708), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Boyardî er-Rûmî (v. 1123/1711), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.

⁴¹ Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 1794. Eser hakkında bk. Baltacı, Burhan, *Müstakil Ayet Tefsirleri -Kastamonu Yazmaları-*, Giriş Yayıncılık, Adana 2011, s. 115.

- Cemâlüddin b. Rükniiddin el-Ceştî (v. 1124/1712), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ahmed b. Muhammed el-Halebî (v. 1124/1712), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Şumnuhu İbrâhim Vahdî b. Hacı Mustafa b. Mehmed (v. 1126/1715), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Gulâmu Nakşibend b. Atâ (v. 1126/1715), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi Menteşîzâde (v. 1128/1715), *Ta'lik: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Abdürrahim b. Mahmûd b. Muhammed Münteşîrzâde (v. 1128/1716), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Emânullah b. Nûrullah b. el-Hüseyn el-Hanefî el-Banarsî (v. 1133/1721), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Şerefüddin b. Muhyiddin b. Sadriiddin b. Muhammed el-A'zamî (v. 1133/1721), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ebû Bekir b. et-Tâhir el-Âmidî (v. 1134/1722), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- İsmâil Hakkı Bursavî (v. 1137/1725), 1. *Şerh alâ cüz'i'l-âhir li'l-Kâdî el-Beyzâvî*; 2. *Ta'lika alâ evâli Tefsiri'l-Beyzavî: Hâşiye ale'l-Beyzâvî*.
- Ebü'l-Hasen Nûreddin Sindî (v. 1138/1726), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- İbrâhim b. İsmâil el-Mostarî (v. 1138/1726), *Hâşiye alâ dibâceti Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Yûsuf Efendizâde (v. 1140/1727), *Hâşiye ale'l-Beyzâvî*.
- Abdülganî b. İsmâil en-Nablûsî (v. 1143/1731), 1. *et-Tahrîrü'l-hâvî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*; 2. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Saçaklızâde Mehmed Efendi Mar'aşî (v. 1145/1732), 1. *Desîsâtü'l-Beyzâvî: Risâle fî'r-reddi alâ ba'zi müdde'ayâti'l-Beyzâvî: Risâle alâ tab'i'l-Beyzâvî el-felsefetü desse fî tefsîrih: Risâle fî't-tulâ'i alâ ba'zi'd-desâisi'l-vâkiati fî Tefsîri'l-Beyzâvî*; ⁴² 2. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Mestcizâde Abdullah b. Ömer b. Osman b. Mûsâ (v. 1148/1735), 1. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*; 2. *el-Mi'yâr li-mâ fî Tefsîri'l-Kâdî mine'l-ahbâr*.
- Mehmed Emîn Üsküdârî (v. 1149/1736), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Abdurrahman b. Ömer es-Sefercelânî (v. 1150/1738), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendî er-Rûmî (v. 1152/1740), 1. *Ta'liku'd-Dârendî alâ âyâti min Tefsîri'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*; 2. *Makâle fî Tefsîri sûreti Tâhâ min Envâri't-tenzîl*.
- Nûruddin b. Muhammed b. Sâlih el-Ahmed Âbâdî el-Hindî (v. 1155/1743), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.

⁴² Eser hakkında bk. Kiraz, Celil, "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XV, sy. 1, (2006), s. 319-367.

- Muhammed Refî‘ b. Ferec el-Geylânî (v. 1160/1747), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Bursalı Abdurrahman Rahîmî Mevczâde (v. 1161/1748), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl: Ta‘lik*.
- Ebü‘l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilganî el-Aclûnî (v. 1162/1748), *Fethu‘l-celîl alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Ebü‘n-Nâfi‘ Ahmed b. Muhammed Kazâbâdî (v. 1163/1749), 1. *Hâşiye alâ sûreti‘l-Fâtiha li‘l-Beyzâvî*; 2. *Tenvîrü‘l-basâir bi-Envâri’t-tenzîl*.
- Mehmed b. Velî b. Resûl el-Kırşehrî el-İzmirî (v. 1165/1751), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Debbağ Müftü Ahmed el-Mar‘aşî (v. 1165/1751), 1. *Tahkîku teveccühi‘l-Beyzâvî fî sûreti‘l-Bürûc*; 2. *Tahkîku cevâbi’s-Sa‘dî an i‘tirâzi sâhibi‘l-Keşf ale‘l-Kâdî*; 3. *Ta‘lika alâ Tefsîri‘l-Beyzâvî*.
- Yûsufzâde Abdullah Hilmi el-Amasî (v. 1167/1753), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Dâvûd b. Muhammed el-Karsî er-Rûmî el-Hanefî (v. 1169/1756), *Hâşiye alâ Tefsîri’n-Nebe‘ min Envâri’t-tenzîl*.
- Kemahlı Osman b. Ya‘kûb (v. 1171/1757), *Hâşiye alâ sûreti‘n-Nebe‘ min Envâri’t-tenzîl: Nûru‘l-ef‘ide*.
- Muhammed Ebû Sa‘îd el-Hâdimî (v. 1176/1762), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl min cüz‘i Amme: Ta‘lik*.
- Muhammed el-Büleydî el-Endelüsî el-Mâlikî el-Mağribî (v. 1176/1762), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- İnâyetullah b. Abdillâh el-Buhârî Ahvend (v. 1176/1762), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Rahîmî Erzurum Müftüsü Muhammed Hâzık Efendi (v. 1176/1763), *Ta‘likât alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Altunuçokzâde Abdullah b. Mehmed Altûnî el-İstanbulî (v. 1183/1770), *Hâşiye: el-Cem‘u‘l-hâvî fî şerhi Tefsîril-Beyzâvî*.
- Abdulgafûr Lebîb Âmidî (v. 1185/1772), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl: Ta‘likât*.
- Sıbgatullah b. İbrâhim Haydar el-Haydarî (v. 1187/1774), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Muhammed b. Abdillâh el-Kayserî (v. 1188/1775), *Havâş alâ Tefsîri‘l-Beyzâvî*.
- Küçük Ahmedzâde Ebû Bekir el-Âmidî (v. 1190/1776), *Hâşiye alâ Tefsîri‘l-Beyzâvî*.
- Aydınlı Karatepeli Hüseyin (v. 1191/1777), *Hâşiye alâ ba‘di aksâmî Tefsîri‘l-Beyzâvî*.
- Konevî İsmâil Efendi (v. 1195/1780), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Ebü‘l-Hasan Ali b. Ömer b. Ali el-Kal‘î (v. 1199/1785), *Şerh alâ hutbeti Envâri’t-tenzîl*.
- Ali b. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhim b. Hüseyin ed-Dağistanî (v. 1199/1785), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.
- Muhammed b. Hasan et-Tedâvenî (v. 1200/1786), *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*.

- Ömer b. Ali b. İbrâhim b. Halil el-İsbirî (v. 1202/1788), *Kâşifü Envâri't-tenzîl: Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Ali b. Muhammed b. Ali el-Âmidî (v. 1203/1789), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti Yâsîn min Envâri't-tenzîl.*
- Gazzîzâde Mustafa Nesîb el-Bursevî (v. 1204/1790), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik.*
- İsmâil Müfid Efendi (v. 1210/1796), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Osman Efendi el-Kostantinî (v. 1211/1796), *Ta'likât alâ Envâri't-tenzîl.*
- Tatarcıkzâde Abdullah b. Osman el-Kırımî (v. 1211/1796), *Ta'likâ alâ Tefsîri sûreti'l-En'âm min Envâri't-tenzîl.*
- Mehmed Mekkî Efendi el-İstanbulî (v. 1212/1798), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî.*
- Sa'îd b. Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî el-Konevî (v. 1213/1798), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Tatzâde Hüseyin et-Tirevî (v. 1214/1799), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî.*
- Ahmed Osman İmâmzâde (v. 1217/1803), *Hülâsâtü'n-nükûl: Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Muhammed Halîl Dâvûdzâde (v. 1220/1805), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Hâmid b. Abdirrahîm el-Ganpûrî (v. 1221/1806), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Damad Hasan b. Ahmed Safranbolî (v. 1223/1808), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Ebû Ya'kûb Yûsuf (v. 1223/1808), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Müftizâde Mehmed Sadık b. Abdirrahim b. Süleyman b. Abdillatîf el-Erzincanî (v. 1223/1808), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî.*
- Halîl b. Ahmed Himmî el-Konevî (v. 1224/1809), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Manisalı Halil Na'îmî (v. 1230/1814), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Ebû İshakzâde Atâullah Mehmed b. Şerîf Mehmed el-İstanbulî (v. 1236/1821), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî.*
- Hüseyin b. Muhammed er-Rûmî (v. 1236/1821), *Bedrû'l-münîr: Hâşiye ale'l-Beyzâvî.*
- Ahmed es-Sâvî el-Mâlikî (v. 1241/1826), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Mustafa b. İsmâil er-Rûmî (v. 1244/1828), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Mantıkî Mustafa Efendi (v. 1244/1828), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- Abdullah b. Muhammed Kâtibzâde (v. 1246/1831), *Hâşiye alâ cüz'i Amme.*
- Gazzîzâde Abdullatîf (v. 1247/1832), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*
- İbn Âbidin Muhammed Emin (v. 1252/1836), *Hâşiyetü'l-Beyzâvî.*

- Muhammed Âbidin b. Ahmed b. Ali b. Murad el-Ensârî es-Sindî (v. 1257/1842), *Havâş alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Ali Ekber b. Ağa Ali b. İsmâil b. Halîl el-Horasânî eş-Şîrâzî (v. 1263/1847), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed b. Muhammed et-Tayyib b. Ahmed b. Selâme et-Trablusî et-Tûnusî (v. 1266/1850), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Burdurlu Halil Efendi (v. 1269/1853), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.⁴³
- Abdülhalîm b. Abdîrreb b. Abdilâlî b. Nizâmeddin el-Ensârî (v. 1286/1870), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Nasrullah eş-Şîrâzî (v. 1291/1875), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ahmed b. Abdilkerîm b. Îsâ b. Ahmed Ni'metullah el-Halebî (v. 1293/1877), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Hasan Fehmi Efendi (v. 1294/1878), *Ta'lik*.
- Hocazâde Abdullah b. Abdîrrehman el-Kilisî Enverî (v. 1303/1886), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.⁴⁴
- Muhammed b. Muhammed Bakır Fâzîlî'l-Erivânî (v. 1306/1889), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Çuhadarzâde Hacı Keşfi Mustafa el-Yozgadî (v. 1308/1890), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.⁴⁵
- Muhammed Kâmil b. Mustafa b. Mahmûd et-Trablusî (v. 1315/1898), *Takrîr alâ Envâri't-tenzîl*.
- Süleymaniyeli Maksûd b. Şah Veli (v. 1330/1914), *Letâifü't-te'vîl alâ Envâri't-tenzîl*.⁴⁶
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman b. Muhammed en-Neccâr (v. 1331/1913), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Köysancaklı Mehmed b. Hacı Molla Abdullah (v. 1332/1914), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.⁴⁷
- Tâhir el-Cezâirî (v. 1338/1920), *Tefsîru'l-Kur'ân: Tefsîru'l-Beyzâvî*.⁴⁸
- Muhammed b. Hüseyin b. Halil eş-Şîrâzî (v. 1340/1922), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed b. Hüseyin Abdüssamed el-Hârisî el-Cebbârî (v. 1345/1926), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.

⁴³ Özel, Mustafa, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XVI, (2002), s. 114.

⁴⁴ Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", s. 118.

⁴⁵ Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", s. 119.

⁴⁶ Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", s. 123-124.

⁴⁷ Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", s. 142.

⁴⁸ Çimen, Abdullah Emin, "Tâhir el-Cezâirî", *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXIX, 397.

- Bedrüddin Muhammed b. Yûsuf b. Abdirrahman b. Abdilvehhâb ed-Dîmeşkî (v. 1354/1935), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Serbestzâde Ahmed Efendi (v. 1939), *Tercümân-ı Kur'ân-Tefsîru Kâdî Beyzâvî*.⁴⁹
- Manisalizâde Mustafa Şevket Efendi (v. 1954), *Kâdî Beyzâvî ile Ebu's-suûd Arasında Bir Mukayese*.⁵⁰
- Ahmed b. Hüseyin b. Sinan, *Hâşiye alâ evâili Envâri't-tenzîl*.
- Ali Efendi, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Alîmullah el-Hindî, *Hâşiye alâ Sûre 4, Âyet 93*.
- Arabzâde Abdurrahman b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Cemâleddin Efendi, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Ebû İbrâhim Şehriyâr b. Muhammed Yâr b. Kılıç b. Mirzâ el-Belhî, *Sirâcü't-te'vîl şerhü Envâri't-tenzîl*.
- el-Hac Ahmed Sa'îd, *Şerhu Tefsîri'l-Fâtiha min Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- el-Hâc Ekber Nüvâb eş-Şîrâzî, *Hâşiyetü'l-Besmele*.
- Gazzî Şihâbüddin Ahmed b. Abdillâh, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Gurabzâde Abdürrahim b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Hamza Dârendevî, *Hâşiye alâ Tefsîri cüz'i'n-Nebe'*.
- Hasan b. Muhammed b. Abdilgânî b. Mîr Padişah Gânîzâde, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Hasan b. Muhammed es-Saffürî ed-Dîmeşkî, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Hüsâm Çelebi Feyzullah b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Hüseyin b. Dervîş Ali el-Kırmî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Kâdî Ömer b. Abdillâh er-Rûmî, *Şerh alâ Envâri't-tenzîl*.
- Karamanîzâde, *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-Mülk*.
- Kâşif b. Muhammed Sâdık Âsâf, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Sûretü'l-Fâtiha*.
- Mazharuddin, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Mehmed b. Vâiz b. Velican el-Mar'âşî el-İzmirî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Molla Yeğen Damadzâde, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed el-Abbasî, *Keşfü'l-hakki'l-yakîn fi Tefsîri'l-Kâdî Nâsiriddin*.
- Muhammed Sivasî, *Hâşiye alev-Beyzâvî li'l-cüz'i'l-âhir*.

⁴⁹ Özel, Mustafa, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XV, (2002), s. 79.

⁵⁰ Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", s. 91.

- Ni'metullah Perveşnî el-Aydinî, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Sâdık, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî alâ sûreti Yâsîn*.
- Sadrüddin Nasrüddin b. el-Mirza Sâlih et-Tabâtabâî, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Sirozlu Yûsuf b. Hamza el-İlyâsî, 1. *Hâşiye-i kadîme ale'l-Beyzâvî*, 2. *Hâşiye-i cedîde ale'l-Beyzâvî*.
- Şeyh Muhammed eş-Şîrânî, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.
- Kadı Hanefî, *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*.
- Muhammed Fâzıl eş-Şîransî, *Ta'lik alâ cüz'i'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl*.
- Muhammed Hafîd, *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî fi sûreti Yâsîn*.
- Seyyid Osman el-Konevî, *Ta'likât alâ ba'di'l-mevâdî min Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Süleyman b. Ahmed el-Kilisî, *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.

10.2. Envâru't-Tenzîl Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler

10.2.1. Sa'dî Çelebi'nin Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiyeler

- Abdullah b. Muhammed el-Kürdî (v. 1064/1654), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'diddin*.
- Mustafa b. Süleyman (v. 1073/1663), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî ale'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Kevâkibî el-Halebî (v. 1096/1685), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: İ'tirâzât alâ Hâşiyeti Sa'dî Çelebi*.
- Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Boyabadî er-Rûmî (v. 1123/1711), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî ale'l-Beyzâvî*.
- Balîzâde Mustafa, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Mahmûd b. Hasan el-Manisavî, *Hallü Hâşiyeti Sa'dî Çelebi alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.

10.2.2. İsmüddin'in Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiyeler

- Abdurrahman b. İbrâhim el-Kürdî (v. 1064/1654), *Hâşiye alâ Hâşiyeti İsmüddin İbrâhim b. Muhammed el-İsferâyînî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Uşşâkîzâde Abdülbâkî (v. 1090/1680), *Hâşiye alâ Hâşiyeti İsmüddin alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Kevâkibî el-Halebî (v. 1096/1685), *Hâşiye alâ Hâşiyeti İsmüddin el-İsferâyînî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Mustafa Mirzâ b. Abderra'ûf (v. 1135/1723), *el-Fevâidü'l-mekkiyye ve'l-fütühâtü'l-hicâziyye alâ Hâşiyeti'l-İsâmiyye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Cârullah Veliyyüddin Efendi Yenişehrî (v. 1151/1738), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Tefsîri'l-Beyzâvî li'l-İsâm*.
- Seyyid Abdullah b. Abdurrahman es-Sivasî, *Merâmü't-tâlibîn alâ Hâşiyeti'l-Mevlâ İsmüddin alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.

10.2.3. Diğer Envâru't-Tenzîl Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler

- Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahman b. Ömer b. Reslân el-Bülkînî (v. 790/1388), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-İsnevî alâ Envârî't-Tenzîl*.
- İzzeddin İbn Cemâ'a Muhammed b. Abdilazîz b. Muhammed İbn İbrâhim el-Kenânî eş-Şâfi'î (v. 819/1416), *Hâşiye alâ Şerhu'l-İbrî*.
- Hüsâmüddin Ali el-Bitlisî (v. 909/1504), *Kadı Beyzavi Hâşiyesine Şerh*.⁵¹
- Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Yûsuf eş-Şâmî es-Sâlihî (v. 942/1535), *el-İthâf bi'temyzi ma tebi'a fihî'l-Beyzâvî sâhibe'l-Keşşâf*.⁵²
- Hocazâde Muhammed b. Vecîh el-İzmirî (v. hicrî XII asır), *İs'âfî'l-İthâf fî Mu'âveneti'l-Kâdî ve'l-Keşşâf*.⁵³
- Muhammed b. Abdilmelik el-Bağdâdî (v. 1016/1608), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Molla Hüsrev*.
- Burhâneddin İbrâhim b. Hasan el-Kürdî el-Gürânî (v. 1101/1690), 1. *et-Tahrîrî'l-hâvî li-cevâbi îrâdi İbn Hacer ale'l-Beyzâvî*; 2. *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.
- Mustafa b. Ali el-Üsküdarî (v. 1107/1696'den sonra), *Tuhfetü'l-ihvân ve hidâyetü's-sıbyân: Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Şihâb el-Hafâcî*.
- Karabaşzâde Ali b. İbrâhim (v. 1110/1698), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Lârî li-Kâdîzâde*.
- Hasan Paşazâde Mehmed Sa'd b. Hasan el-Karahisarî (1190/1776), *Risâle fî def'i i'tirâzâtî İbn Kemâl ale'l-Beyzâvî*.⁵⁴
- Ebü'l-Hasan Alâüddin Ali b. Muhammed b. Ali b. Selîm ed-Dîmeşkî (v. 1200/1786), *Tekmiletü Şerhi Tefsîri'l-Beyzâvî li'n-Necm Ömer er-Rûmî*.⁵⁵
- Murtazâ ez-Zebîdî (v. 1205/1790), *el-İnsâf fî'l-Muhâkemeti beyne'l-İs'âf ve'l-İthâf*.⁵⁶

11. Nesefî'nin (v. 741/1341) Medârikü't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiyeler

⁵¹ Bu şerhin hangi hâşiye üzerine kaleme alındığı belli değildir. Eser hakkında bk. Turgay, Nurettin, “Klasik Osmanlı Dönemi Müfessirlerinden Hüsâmüddin Ali el-Bidlisî ve Tefsirciliği”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II-*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2013, s. 159-162.

⁵² Eser hakkında bk. Erkekli, Mustafa, *Beyzâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İs'âf Adlı Eserlerin Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kiraz, “Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları”, s. 155-185; a.mlf, “Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları”, s. 29-57.

⁵³ Eser hakkında bk. Kiraz, “Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları”, s. 155-185; a.mlf, “Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları”, s. 29-57.

⁵⁴ Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi, nr. 989.

⁵⁵ Bu eser Kâdî Ömer b. Abdillâh er-Rûmî'nin *Şerh alâ Envârî't-tenzîl*'inin üzerine kaleme alınmıştır. İsrâ sûresinden Kur'an'ın sonuna kadardır. (İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.)

⁵⁶ Eser hakkında bk. Kiraz, “Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları”, s. 155-185; a.mlf, “Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları”, s. 29-57.

- Alâüddin b. Abdillâh el-Hanefî el-Ganpûrî (v. 923/1517), *Hâşiye alâ Medâriki't-tenzîl*.
- Cemâlüddin b. Rüküddin el-Gücrâtî (v. 1114/1703), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Medârik*.
- Abdülhakim el-Afgânî el-Kandehârî (v. 1326/1911), *et-Teysîr ve't-teshîl li-fehmi Medâriki't-tenzîl*.
- Muhammed Abdülhak Şah Muhammed b. Yâr Muhammed el-Hanefî el-Hindî el-Mekkî (v. 1333/1915-16), *el-İklîl alâ Medâriki't-tenzîl*.
- Mustafa b. Ahmed el-Hakîm el-Mısrî eş-Şâfî (v. 1341/1925), *Hâşiye alâ Tefsîri'n-Neseфі*.
- İbrâhim b. İbrâhim el-Cenâcî el-Mâlikî el-Mısrî (v. 1352/1935), *el-Kenzü'l-celîl hâşiye alâ Medâriki't-tenzîl*.
- Abdülhad b. İshak el-Kandehârî, *et-Tefsîru'l-muzîl li-muğlakâti Medâriki't-tenzîl*.
- Mustafa Muhammed el-Hadîdû et-Tayr, *Tavzîhu'n-Neseфі*.⁵⁷

12. Kâşânî'nin (v. 736/1335) Te'vîlât'ına Yazılan Şerh

- Dâvûd Kayserî (v. 751/1350), *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlâti'l-Kâşâniyye*.

13. Alâüddin (v. 750/1349) Türkmânî'nin et-Tefsîr'ine Yazılan Hâşiye

- Bürhânüddin İbrahim b. Mûsâ b. Bilal el-Kerkî (v. 853/1450), *Hâşiye alâ Tefsîri Alâüddin et-Türkmânî*.⁵⁸

14. İbn Kesîr'in (v. 774/1373) Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm'ine Yazılan Şerh ve Hâşiye

- Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahman er-Râcihî, *Şerhu Tefsîri İbn Kesîr*.⁵⁹
- İsmâil Zer'î, *Hâşiye alâ Tefsîri İbn Kesîr: el-İlmü'l-gazîr fî tefsîri İbn Kesîr*.⁶⁰

15. Mahallî (v. 864/1459) ve Süyûtî'nin (v. 911/1505) Tefsîru'l-Celâleyn'ine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler

- Muhammed b. Abdirrahman b. Ali b. Ebî Bekir el-Alkamî (v. 969/1562), *Kabesü'n-neyyireyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî (v. 977/15770), *Hâşiye*.⁶¹
- Alâüddin Ali el-Gâzî el-Kâhirî (v. 1001/1593), *Hâşiye ale'l-Celâleyn*.
- Muhammed b. Muhammed b. Bedridin el-Kerhî el-Bekrî (v. 1006/1598), *Mecme'u'l-bahreyn ve matla'u'n-neyyireyn fî Tefsîri'l-İmâmeyni'l-Celâleyn: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.

⁵⁷ Çetiner, Bedreddin, *Ebu'l-Berekât en-Neseфі ve Medârik Tefsîri*, İFAV, İstanbul 1995, s. 50.

⁵⁸ el-Edirnevî (Ednevî), Ahmed b. Muhammed, (v. hicrî 11. yy), *Tabakâtü'l-müfessirin*, (thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî), Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medine 1417/1997, s. 331.

⁵⁹ Bu şerh er-Râcihî'nin *Tefsîru İbn Kesîr* derslerinde tutulan ses kayıtlarının metin haline getirilmesiyle oluşmuştur. <http://shamela.ws/browse.php/book-37048> [26.01.2014]

⁶⁰ <http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR> [26.01.2014]

⁶¹ <http://vb.tafsir.net/tafsir18593/> [26.01.2014]

- Molla Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Heravî el-Hanefî (v. 1014/1606), *el-Cemâleyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Ebû Bekir b. İsmail eş-Şinvânî, (v. 1019/1610), *el-Havâşî alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.⁶²
- Muhammed b. Mûsâ b. Alâiddin el-Kudsî (v. 1031/1622), *Ta'lik alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Yûsuf el-Kasrî el-Fâsî (v. 1036/1627), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Abdurrahman b. Îsâ b. Mürşid el-Hanefî (v. 1037/1628), *Ta'mümü'l-fâide bi-Tefsîri sûreti'l-Mâide min Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Afîfüddin Ali b. Muhammed el-Akîbî el-Ensârî, (v. 1101/1690), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- İsmâil b. Abdilbâkî b. İsmâil ed-Dîmeşkî (v. 1121/1710), 1. *Şerhu Tefsîri'l-Celâleyn fi cüz'eyn*; 2. *Kabesü'n-neyyireyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Atıyyetullah b. Atıyye el-Burhânî el-Üchûrî/el-Echûrî (v. 1190/1176), *Hâşiye ale'l-Celâleyn: en-Neyyireyn fi halli elfâzi'l-Celâleyn*.
- Ali b. Şelbî eş-Şâfiî eş-Şebînî (v. 1192'den sonra), *Dav'ü'n-neyyireyn li-fehmi Tefsîri'l-Celâleyn: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Muhammed b. Ömer b. Abdilcelîl b. Muhammed b. Cemîl b. Dervîş b. Abdilmuhsin el-Bağdâdî (v. 1194), *el-Kemâleyn ale'l-Celâleyn: Hâşiye alâ Molla Aliyyü'l-Kârî*.
- Muhammed b. Hasan et-Tedâvenî (v. 1200/1786), *Havâşî alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Mustafa ed-Dumanî es-Sâlihî el-Hanbelî (v. 1200/1786), *Dav'ü'n-neyyireyn li-fehmi Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Süleyman b. Ömer b. Mansûr el-Mısrî el-Ezherî el-Cemel (v. 1204/1790), *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye bi-tevzîhi Tefsîri'l-Celâleyn li'd-dekâiki'l-hafîyye: Hâşiye*.
- Abdülkâdir b. Ahmed el-Kevkebânî (v. 1207/1793), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Selâmullah b. Şeyhülislâm ed-Dihlevî (v. 1229/1814), *el-Kemâleyn ale'l-Celâleyn*.
- Abdurrahman b. Muhammed et-Tatvânî (v. 1237/1822), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Halvefî (v. 1241/1826), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Muhammed b. Ebi's-Su'ûd Sâlih es-Sıbâ'î el-Mısrî eş-Şâfiî (v. 1268/1852), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Burhânüddin İbrâhim b. Muhammed b. Muhammed el-Cârim el-Hasenî el-İdrisî eş-Şâfiî (v. hicrî 1271'den sonra), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Abdullah b. Muhammed eş-Şâfiî en-Nibrâvî el-Mısrî (v. 1275/1859), *Gurratü'l-ayn ve nüzhetü'l-füâd: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.

⁶² <http://vb.tafsir.net/tafsir18593/> [26.01.2014]

- Turâb Ali el-Lekehnevî (v. 1281/1865), *el-Hilâleyn ale'l-Celâleyn*.
- Ahmed b. Abdilkerîm b. Îsâ b. Ahmed b. Ni'metullah el-Halebî (v. 1293/1877), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Bey (v. 1300/1882), *Tuhfetü'l-muhtar*.⁶³
- Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halil b. İbrâhim el-Kavukcu (v. 1305/1888), *Meserretü'l-ayneyn Hâşiye ael-Celâleyn*.
- Sa'dullah b. Gulâm Hazret el-Kandehârî el-Afgânî (v. 1306/1889), 1. *Celâü'l-ayneyn fimâ yünkeşefü bihî umûru'l-Celâleyn*. 2. *Keşfü'l-mahcûbeyn an huzyi Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Çuhadarzâde Keşfî Hacı Mustafa Efendi el-Halvetî (v. 1308/1890), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.⁶⁴
- Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Hadîdî el-Yemenî (v. 1311/1894), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.
- Riyâsetü eş-Şâhcânbûrî (v. 1349/1933), *ez-Zülâleyn ale'l-Celâleyn*.
- Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdirrahman b. Ahmed el-Hudayr, *et-Ta'lik alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.⁶⁵

16. Ebussuûd'un (v. 982/1574) İrşâdü'l-Akli's-Selîm'ine Yazılan Şerh Hâşiye ve Ta'likler

- İsamüddin Ebü'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halil Taşköprizâde (v. 968/1561), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.
- Mustafa b. Muhammed el-Aydinî et-Tirevî er-Rûmî Bostan Efendi (v. 977/1570), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.
- Zeyrekzâde Mehmed b. Muhammed (v. 1003/1595), *Şerh alâ Tefsîri Ebi's-Su'ud el-İmâdî: Ta'likât alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd: Şerh alâ dibâceti İrşâdi'l-akli's-selîm*.
- Abdülkerîm Efendi Hoca Sinan Paşa el-Vardarî (v. 1003/1595), *Ta'likât alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.
- Ömer b. Abdilvehhâb b. İbrâhim b. Mahmûd el-Kâdirî (v. 1024/1616), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.
- Radiyyüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ebillutf el-Makdisî (v. 1028/1619), 1. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve'l-Keşşâf ve Ebi's-su'ûd el-Müftî*; 2. *Ta'lik alâ İrşâdi'l-akli's-selîm*.
- Kemâlüddin Mehmed b. Ahmed Taşköprizâde (v. 1030/1620), *Hâşiye alâ sûreti'l-Kehf min Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.

⁶³ *Cemel Hâşiyesi*'nin bir özetidir. (Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 753.)

⁶⁴ Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", s. 119.

⁶⁵ Bu ta'lik el-Hudayr'ın *Tefsîru'l-Celâleyn* derslerinde tutulan ses kayıtlarının metin haline getirilmesiyle oluşmuştur. <http://shamela.ws/browse.php/book-23842#page-1> [26.01.2014]

- Ahmed b. Mehmed el-Akhisârî er-Rûmî (v. 1041/1631), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd: Ta'likâ alâ İrşâdi'l-akli's-selîm min sûreti'r-Rûm ilâ sûreti'd-Duhân*.
- Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. İsâ el-Meymûnî (v. 1079/1669), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd alâ Tefsîri'l-âyeti 3 min sûreti Sâd*.
- Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde (v. 1113/1701), *Ta'likât alâ Tefsîri kavlihi Teâlâ 've yekfurûne bimâ verâehû ve hüve'l-hakk'*.⁶⁶
- Hâlid b. Muhammed b. Ömer b. Abdilvehhâb b. İbrâhim el-Halebî (v. 1115/1703), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Mevlâ Ebussuûd el-'Îmâdî el-Müftî bi'd-Devleti'l-Osmâniyye*.
- Muhammed b. Abdillâh Zeytûne el-Manasturî et-Tunusî (v. 1138/1726), *Metâli'u's-suûd alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd: Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.
- Ebü's-Senâ Mahmûd Makdîş (v. 1228/1813), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.
- İbnü'l-Hâc Ebü'l-Feyz Hamdûn b. Abdîrrahman b. Hamdûn b. Abdîrrahman es-Sülemî (v. 1232/1817), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.
- İbrâhim b. Ali b. Hasan es-Sekâ (v. 1298/1881), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.
- Manisalizâde Mustafa Şevket Efendi (v. 1954), *Kâdî Beyzâvî ile Ebu's-suûd Arasında Bir Mukayese*.⁶⁷

17. Muhammed b. Murtaza Kâşânî'nin (v. 1090/1679) Tefsîru's-Sâfî'sine Yazılan Hâşiye

- Müfîd b. Muhammed Kâzım b. Abdi'n-Nebî b. Muhammed Müfîd b. el-Hüseyn eş-Şîrâzî (v. 1310/1893), *Hâşiye alâ Tefsîri Sâfî*.⁶⁸

18. Fevzi Efendi'nin (v. 1318/1900) Kudsi'l-Mesnevî'sine Yazdığı Hâşiye

- Edirne Müftüsü Fevzi Efendi (v. 1318/1900), *el-Ünsü'l-ma'nevî fi Şerhi Kudsi'l-mesnevî*.⁶⁹

Sonuç

Tespit edebildiğimiz kadarıyla on sekiz adet Kur'ân tefsirinin tamamı veya bir bölümü üzerine şerh, hâşiye ve ta'lik türünde eserler kaleme alınmıştır. Bu tefsirler Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*, İbn Sînâ'nın *Tefsîru sûreti'l-İhlâs ve'l-Felak*, Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*, Necmeddin Dâye'nin *Aynu'l-hayât*, Kurtubî'nin *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Sadreddin Konevî'nin *İ'câzü'l-beyân*, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*, Nesevî'nin

⁶⁶ Eserin tahkikli metni için bk. Çiçek, Murat Sula, "Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde ve Ta'likâtün alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ 'Ve Yekfurûne Bimâ Verâehû ve Hüve'l-Hakk' Adlı Risâlesi", s. 405-426.

⁶⁷ Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", s. 91.

⁶⁸ <http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR> [26.01.2014]

⁶⁹ Aynı müellifin *Kudsi'l-Mesnevî* adıyla yazdığı kısa manzum tefsir üzerine yine kendisinin kaleme aldığı manzum hâşiyedir. (Birişik, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 558.)

Medârikü't-tenzîl, Kâşânî'nin *Te'vîlât*, Alâüddin Türkmânî'nin *et-Tefsîr*, İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, Mahallî ve Süyûtî'nin *Tefsîru'l-Celâleyn*, Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-akli's-selîm*, Muhammed b. Murtaza Kâşânî'nin *Tefsîru's-sâfi* ve Fevzi Efendi'nin *Kudsü'l-mesnevî* isimli eserleridir.

Şerh, hâşiye veya ta'lik yazmak için en çok tercih edilen tefsirler ise Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i (%66) ile Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı (%20) olmuştur. Geri kalan eserler de (%14) diğer tefsirler üzerine yazılmıştır. Bu bilgiler tefsir alanında hâşiye geleneğinin büyük ölçüde *Envâru't-tenzîl* ve *el-Keşşâf* üzerinden sürdürüldüğünü göstermektedir.

Tefsirde hâşiye edebiyatının ilk örneğinin VI/XII. yüzyılın başlarında kaleme alındığı görülmektedir. VII/XIII. yüzyılla birlikte Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına yazılan hâşiyeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu tefsir kendisinden sonraki literatürü yönlendirmiş ve daha sonra telif edilen tefsir hâşiyelerinin tamamına yakını *Envâru't-tenzîl*, *Medârikü't-tenzîl*, *el-Celâleyn* ve *İrşâdü'l-akli's-selîm* gibi *el-Keşşâf* tarzındaki eserler üzerine kaleme alınmıştır. VIII/XIV. ve IX/XV. yüzyıllar tefsir hâşiyelerinin iyice yaygınlık kazandığı dönemdir. X/XVI. ve XI/XVII. yüzyıllarda ise hâşiyecilik tefsir alanında hem nicelik hem de nitelik itibariyle doruğa ulaşmış, bu dönemde Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* ve *esrâru't-te'vîl* isimli tefsiri üzerine çok geniş bir hâşiye literatürü oluşmuştur. XII/XVIII. ve XIII/XIX. yüzyıllarda tefsir hâşiyelerinin sayısında bir azalma olduğu görülmektedir. Bu durum XIV/XX. asırda daha bariz olmakla birlikte bu dönemde de tefsir hâşiyeleri kaleme alınmaya devam etmiştir.

Kapsamları bakımından bu hâşiyelerin çok azı tam hâşiye olup tefsirleri baştan sona takip etmektedir. Bazı müellifler ise Kur'an'ın bir kısmı, bir sûresi veya bir âyetiyle ilgili olarak tefsirlere hâşiyeler yazmıştır. Bazı eserler ise tefsirlerin sadece mukaddime bölümlerine hasredilmiştir. Yine *el-Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* hâşiyelerinin bazıları üzerine müelliflerinin meşhur olması ve ihtiva ettikleri meseleler sebebiyle bir takım hâşiyeler kaleme alınmıştır.

Bu çalışma tefsir hâşiyelerinin sayısı ile ilgili olarak tahmin edilenden çok daha fazla tefsir hâşiyesinin kaleme alındığını ortaya koymuştur. Bu açıdan bu alan hakkında genele yönelik değerlendirme ve yorumlarda bulunmak için henüz çok erken olduğunu düşünüyoruz. Öncelikle bu eserlerin önemli bir kısmı kendi bağlamında incelenmelidir. Bu alanda tez ve makale çalışmalarının yapılması tefsir hâşiyeciliğinin sebepleri, boyutları ve neticelerini daha ayrıntılı olarak ortaya koymayı sağlayacaktır.

Kaynakça

Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Dîvân: İlmi Araştırmalar*, c. I, sy. 6, (1999), s. 249-303.

Algar, Hamid, "Bahru'l-Hakâik ve'l-Meânî", *DİA*, TDV, İstanbul 1991, IV, s. 515-516.

Anay, Harun, “Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?”, *Dergâh*, c. VII, sy. 76, (1996), s. 12-14.

Ateş, Süleyman, “Osmanlı Müfessirleri”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VIII, s. 143-162.

Aydın, İbrahim Hakkı, “Molla Fenârî”, *DİA*, TDV, İstanbul 2005, XXX, s. 245-248.

Baltacı, Burhan, *Müstakil Ayet Tefsirleri -Kastamonu Yazmaları-*, Giriş Yayıncılık, Adana 2011.

Beyzâvî, el-Kâdî Nâsıruddin Ebû Sa‘îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed (v. 685/1286), *Envârü’l-tenzîl ve esrârü’l-te’vîl*, I-IV, Dâru’l-kütübi’l-Arabiyyeti’l-kübrâ, Mısır ts.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü’l-Müfessirîn*, I-II, Ravza Yayınları, İstanbul 2008.

Birişik, Abdülhamid, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXVIII, s. 558-559.

Brockelmann, Carl (v. 1375/1956), *Geschichte der Arabischen Litterature (GAL)*, E. J. Brill, Leiden 1943.

Bursalı, Mehmed Tahir (v. 1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Matbaa-i âmire, İstanbul 1333-1342.

Cündioğlu, Dücan, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: ‘Osmanlı Tefsir Mirası’ -Bir Histografik Eleştiri Denemesi-”, *İslâmiyât*, c. II, sy. 4, (1999), s. 51-73.

Çetiner, Bedreddin, *Ebu’l-Berekât en-Neseîfî ve Medârik Tefsîri*, İFAV, İstanbul 1995.

Çiçek, Mehmet, “Kur’an’ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?: Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Tartışma”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-I*, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2011, s. 315-328.

_____, Murat Sula, “Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde ve Ta‘lîkâtün alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ ‘Ve Yekfurûne Bimâ Verâehû ve Hüve’l-Hakk’ Adlı Risâlesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVI, sy. 1, (2012), s. 405-426.

Çimen, Abdullah Emin, “Tâhir el-Cezâirî”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXIX, s. 395-398.

Dartma, Bahattin, “Osmanlı Döneminde Müstakil Dirâyet Tefsirleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 79-106.

Demir, Ziya, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1971), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/XVI. Asrın sonuna Kadar)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.

Doğan, İshak, *Osmanlı Müfessirleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

Dumlu, Ömer, “Tireli Bostan Çelebi ve Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî”, *Türk Kültüründe Tire II*, Tire 2008, s. 183-190.

el-Edirnevî (Ednevî), Ahmed b. Muhammed, (v. hicrî 11. yy), *Tabakâtü’l-müfessirîn*, (thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî), Mektebetü’l-ulûm ve’l-hikem, Medine 1417/1997.

Erkekli, Mustafa, *Beydâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İs’âf Adlı Eserlerin Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık: Fikri Bir Geleceğin Değişimi*, (çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbasoğlu), Ankara Okulu, Ankara 2002.

Gümüş, Sadreddin, “Cürcânî ve Hâşiye ale’l-Keşşâf’ı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, (1987-1988), s. 177-190.

Günay, Hacı Mehmet, “Semerkandî Alâeddin”, *DİA*, TDV, İstanbul 2009, XXXVI, s. 470-471.

Güney, Ahmet Faruk, *İbn Sina’dan Elmalılı’ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsiri-*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmi’u’s-şürûh ve’l-havâşî: Mu’cemü şâmilî’l-esmâi’l-kütübi’l-meşrûha fî’t-türâsi’l-İslâmî ve beyânü şürûhihâ*, I-III, el-Mecma’u’s-Sekafî, Ebûzabî 1425/2004.

Hacımuftuoğlu, Nasrullah, “Osmanlı’da Belağat İlmî”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VIII, s. 207-211.

<http://shamela.ws/browse.php/book-23842#page-1> [26.01.2014]

<http://shamela.ws/browse.php/book-26047#page-1> [26.01.2014]

<http://shamela.ws/browse.php/book-37048> [26.01.2014]

<http://vb.tafsir.net/tafsir18593/> [26.01.2014]

<http://vb.tafsir.net/tafsir18593/> [26.01.2014]

<http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR> [26.01.2014]

<http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR> [26.01.2014]

İbn Sînâ (v. 428/1037), *Tefsîru sûreti’l-İhlâs ve’l-Felak (me’a’t-tercemeti ve’l-havâşî li-Mevlânâ Ebi’l-Kâsım Muhammed Abdîrrahman)*, Delhi 1311.

İsmâil Paşa el-Bağdâdî (v. 1338/1920), *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

_____, *Hediyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, I-II, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1951-1955.

Kâtib Çelebi (v. 1067/1657), *Mîzânu'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak*, Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, İstanbul 1306, s. 136-137.

_____, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-II, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

Kara, İsmail, “Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, c. XV, sy. 28, (2010/1), s. 1-67.

Kiraz, Celil, “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XV, sy. 1, (2006), s. 319-367.

_____, “Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XX, sy. 1, (2011), s. 29-57.

_____, “Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, sy. 2, (2010), s. 155-185.

Maden, Şükrü, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2013), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Malkoç, Mehmet Selman, *Nuğbetu'r-Raşşaf min Hutbeti'l-Keşşaf'ın Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî, (v. 333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I-XVIII, (thk. Ahmed Vanlıoğlu ve diğerleri; müracaat Bekir Topaloğlu), Dâru'l-mîzân, İstanbul 2005-2010.

Mecdî Mehmed Efendi (v. 999/1591), *Hadâiku's-Şekâik (eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri)*, I-V, (nşr. Abdülkadir Özcan), Çağrı, İstanbul 1989.

Okuyan, Mehmet, *Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1994), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özel, Mustafa, “Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XV, (2002), s. 61-96.

_____, “Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XVI, (2002), s. 109-148.

Polat, Fethi Ahmet, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

Taftazânî (v. 792/1390), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-Akâid*, (nşr. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.

Taşçı, Emine, *Osmanlı Düşüncesinde İbn Sinâ Şarihlerinden Hadimî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi-Giriş*, (6. Baskı), Damla Yayınevi, İstanbul ts.

Turgay, Nurettin, “Klasik Osmanlı Dönemi Müfessirlerinden Hüsamüddin Ali el-Bidlisî ve Tefsirciliği”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2013, s. 145-166.

Türker, Ömer, *Seyyid Şerif Cürcanî'nin Te'vil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantiki ve Dilbilimsel Temelleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2006), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Yazıcıoğlu, M. Sait, “Osmanlı Dönemi Türk Kelam Bilginleri”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VIII, s. 176-186.

Yılmaz, Nedim, *Adudu'd-dîn el-İcî ve Tefsirdeki Metodu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1989), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yücel, Hasan, *Tefsir Geleneğinde Ta'lîka Kültürü (Mu'îdzâde Muhammed b. Abdulazîz el-Mer'aşî'nin (983/1575) Naklu's-Sifâr'ı: Ta'lîka alâ Mevâdi'l-Hilâf beyne'z-Zemahşerî ve'l-Beydâvî)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer Muhammed (v. 538/1144), *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1424/2002.